

פרק טז. הוראת שעה

עח. טובת היחיד וטובת הכלל

במצבים שבהם לא ניתן לקיים מצוה מבלי לעבור עבירה קיימות שלש אפשרויות

- א. התורה אוסרת לקיים מצוה אם קיומה כרוך בעבירה.¹
- ב. התורה מְצַוָּה לקיים מצוה למרות שקיומה כרוך בעבירה.²
- ג. **התורה מתירה, ולעיתים אף מצוה, להפעיל שיקול דעת הלכתי כדי להחליט כיצד לנהוג.**³
החלטה כזו קרויה בלשון חכמים בשם הוראת שעה.⁴
 - כותב רש"י: "פעמים שמבטלים דברי תורה כדי לעשות לה'... מותר להפר תורה ולעשות דבר הנראה אסור".⁵
 - כותב החיד"א: "פעמים שביטולה של תורה זוהי קיומה".⁶
 - כותב הנצי"ב: "עבירה לשמה, אשר גדולה היא בזמנה, כמו מצוה עצמה".⁷

רק מורה הוראה רשאי לקבל החלטה על הוראת שעה, אולם כאשר קיים צורך חיוני, ברור ומיידי לפעול ואין כל אפשרות להועץ במורה הוראה, רשאי כל אחד לעבור עבירה כהוראת שעה על דעת עצמו.⁸ כותב החיד"א: "עיקר גדול בעבודת ה' שצריך האדם לשקול בבלס כל אשר הוא עושה להיות צופה ומביט רואה את הנולד... וזה יתד שהכל תלוי לו לשקול בשקל הקדש אשר יעשה האדם בכל עניניו בין במילי דעלמא בין במילי דשמיא, צדיק יבחן הדרך הטוב והישר לשעתו ולעתיד לבא שלא תצא תקלה ח"ו".⁹

¹ ראה רמב"ם איסורי מזבח ה ט; ראב"ד על רמב"ם שופר וסוכה ולולב ח ט.
² ראה שו"ת תשב"ץ ד ז: "פיקוח נפש דוחה כל מצות התורה". לכך אפשר להוסיף גם מילה וקרבתו בשבת, עשה דוחה לא תעשה ועוד.
³ ראה סעיף סו.
⁴ ראה א"ת ערכים הוראת שעה; יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה; אין אומרים לאדם עמוד וגו'.
⁵ ראה סעיפים עח פא.
⁶ פתח עינים גיטין נו א. וראה עלינו לשבח דברים ב עמ' שכט.
⁷ הרחב דבר, העמק דבר בראשית כז ט אות א. וראה בבלי נזיר כג ב: "... לעולם יקדים אדם לדבר מצוה, שבשכר לילה אחת שקדמתה בכירה לצעירה זכתה וקדמה ארבעה דורות בישראל למלכות".
⁸ ראה רמב"ם שבת ב טז: "מפקחין פיקוח נפש בשבת ואין צריך ליטול רשות מבית דין". משמע שבענינים אחרים צריך ליטול רשות מבית דין. וראה תפארת ישראל אבות ב א יכין אות ב: "אין זה שוה לכל, רק לאדם גדול שיודע לשקול היטב העבירה נגד המצוה". אך מסתבר שגדולה עבירה לשמה וגם ע"ה שכוונתו לשם שמים והוא נאלץ לקבל החלטה מהירה רשאי לפעול במדה זו, דומיא דיעל אשת הקיני. הערת הרב נבנצל: "היא היתה שופטת (לדעה א') שלכן כתיב: 'בימי שמגר בן ענת בימי יעל'. אמנם אה"נ שלפעמים גם עם הארץ נאלץ לקבל הכרעה מהירה". וראה ספר חסידים (וויס.) תתקכד: "... לכך מתה בדרך. והלא כוונתה להוציא ע"ז מבית לבן? אלא כיון שהיה יעקב שם והיה לה לשאל מיעקב...". וראה ספר חסידים (מרג.) תרמה: "אדם שמחשב לעשות מצוה והיא אינה מצוה אלא עבירה ועשאה כי לא היה לו ממני לשאול מקבל שכר כבנות לוט...". וראה הגהות המהרי"ץ חיות ברכות סג א בשם ס' פחד יצחק, שהוא מצא דפוס ישן של פירוש רש"י ולפיו רש"י מביא שתי דוגמאות להוראת שעה: "בנות לוט ומעשה דיעל וסיסרא". וראה גליוני הש"ס ב"ב קיט ב. וראה שו"ת ממעמקים ב יט, שמי שפעל לשם שמים, אפילו אם שגג אינו זקוק לכפרה.
⁹ פתח עינים גיטין נו א.

בשעת הצורך מצווים הפרנסים לפעול על פי גדרי הוראת שעה

בית דין הגדול פוסק הרמב"ם: "בית דין שראו... לפי שעה לבטל מצות עשה או לעבור על מצות לא תעשה כדי להחזיר רבים לדת או להציל רבים מישראל מלהכשל בדברים אחרים עושין לפי מה שצריכה השעה... כדרך שאמרו חכמים הראשונים חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה"¹⁰.

כותב כנסת הגדולה: "לצורך שעה מבטלים התקנה והסייג שתקן בית דין גדול ממנו בחכמה ובמניין"¹¹.

נביא פוסק הרמב"ם: "... וכן אם יאמר לנו הנביא... לעבור על אחת מכל מצוות האמורות בתורה או על מצות הרבה בין קלות בין חמורות לפי שעה מצווה לשמוע לו"¹². יש סוברים שסמכות זו מוקנית לנביא גם כאשר הוא פועל לפי שיקול דעתו.¹³

מורה הוראה¹⁴ כותב הדברי חיים: "... שידוע לנו שרבים נכשלים בזה, והוי אנוסים ממש, שצריך להתיר להם איסור קל לפי שעה, שנתפרסם ההתר ולא יהיה שום מעשה עבירה"¹⁵.

הפוסקים לומדים מכמה מקורות שיש לפעול על פי גדרי הוראת שעה

- פסוק מפורש בתהילים: "עת לעשות לה' הפרו תורתך"¹⁶, ומפרש רש"י: "עת לעשות לה' - ואם בא עת לעשות תקנה לשם שמים הפרו דברי תורה לשעה הצריכה"¹⁷.
- פסוק מפורש במשלי: "בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך"¹⁸, ומפרש רש"י: "בכל דרכיך - אפילו לעבור עבירה; 'דעהו' - תן לב אם צורך מצוה הוא כגון אליהו בהר הכרמל עבור עליה"¹⁹.

¹⁰ רמב"ם ממרים ב ד. וראה מו"נ ג מא; עקידת יצחק שער מג; כל ספרי המהרי"ץ חיות תורת הנביאים ג - ו; תורת משה עקב הפטרה ד"ה עת; קובץ הערות יבמות תריד - תרנה; התקנות בישראל א עמ' לד - לו. ערוך השלחן העתיד הלכות ממרים סה יג; בירור הלכה סנהדרין דף מו א ציון ג.

¹¹ כנסת הגדולה חו"מ הגהות הטור ג. וראה ספר הזכרונות זכרון א פרק ג; ערוך השלחן העתיד ממרים סה יא.
¹² רמב"ם יסודי התורה ט ג. וראה עמק הנצי"ב על ספרי דברים יב י ד"ה ואומר, שההוראה של שמואל לשאול להלחם בעמלק היתה בבחינת הוראת שעה.

¹³ ראה תוס' בבלי סנהדרין פט ב ד"ה אליהו בהר הכרמל: "נראה לומר דכיון דעל פי הדיבור שרי משום צורך שעה הוא הדין שלא על פי הדיבור שהרי אין נביא רשאי לחדש דבר כדאיתא בפ"ק דמגילה". הערת הרב נבנצל: "דוקא כהוראת קבע". וראה מנחת חינוך מצוה תקטז (א)א] הדין בשאלה אם יש מצוה להשמע לנביא שאומר מדעתו לנהוג על פי גדרי הוראת שעה. וראה עמק הנצי"ב על ספרי דברים יג ה ד"ה ובקולו תשמעו; עינים למשפט סנהדרין פט ציון ט.

¹⁴ ראה סעיף שלט. וראה רמב"ם מו"נ ג מא: "הזהיר יתעלה שלא יגשו לזה שאר החכמים זולתי בית דין הגדול בלבד...". וראה עקידת יצחק שער החמשה ותשעים; פמ"ג א"א שו"ע או"ח רמב א; כל ספרי המהרי"ץ חיות א תורת נביאים הוספות יח; בירור הלכה סנהדרין דף מו א ציון ג. מסתבר שלכולי עלמא, במקום ובזמן שאין מנוס מלקבל החלטות קשות, ואין אפשרות לשאול את בית הדין הגדול, רשאי כל בית דין ולעיתים אף חייב לפעול במדה זו. וניתן להביא לכך ראייה מרבי זכריה בן אבקיילס. וראה הערה 8.

¹⁵ שו"ת דברי חיים א או"ח ז. וראה גם שם ב יו"ד כד בענין בניית מקוה בשבת.

¹⁶ תהילים קיט קכו.

¹⁷ רש"י בבלי גיטין ס א ד"ה עת לעשות לה'. וראה רש"י ברכות נד א.

¹⁸ משלי ג ו.

¹⁹ רש"י בבלי ברכות סג א ד"ה בכל דרכיך וד"ה דעהו.

- הרמב"ם בהלכות ממרים לומד זאת מהכלל של "חלל עליו שבת אחת וכו' ". במורה נבוכים לומד הרמב"ם את הכלל מדברי אנשי כנסת הגדולה שאמרו "עשה סייג לתורה".²⁰
 - כאשר ההוראה היא למיגדר מילתא לומדים זאת מהמצוה לציית לנביא "אליו תשמעו".²¹
 - לדעת העקידת יצחק והאברבנאל לומדים זאת מהמצוה "לא תסור מכל אשר ירוך ימין ושמאלי".²²
 - לדעת השל"ה לומדים זאת מהפסוק "צדק צדק תרדוף".²³
 - לדעת החיד"א לומדים זאת מהפסוק "ועשית הישר והטוב".²⁴
 - ניתן ללמוד זאת ממשנה רבינו אשר שבר את הלוחות כהוראת שעה.²⁵
- הוראה לחיזוק הדת על פי גדרי הוראת שעה היא בכלל מצות ערבות.²⁶
- המקבל החלטות על פי גדרי הוראת שעה הולך בדרך הבורא.²⁷ כל נס שהקב"ה עושה הוא בבחינת הוראת שעה שהרי "אין כל חדש תחת השמש".²⁸ היו מקרים שעם ישראל יצא למלחמה והיה ראוי לו שלא יצא אך בשל חילול השם שהיה עלול להגרם כתוצאה מכך הוא ניצח בגדר הוראת שעה.²⁹

זו מדת התורה.³⁰ כותב ספר החינוך: "שלא התיירה התורה יפת תואר בשביה אלא כנגד יצר הרע, שאם לא התיירה הכתוב ישאנה באיסור לתוקף יצר לב האדם רע בענין החשק...".³¹ מבאר המהרי"ץ חיות: "גם זאת שמצינו בתורה יובתים מלאים כל טוב להורות שמותר לאכול דברים טמאים בשעת מלחמה, והיינו נמי משום דלא דברה תורה רק נגד יצר הרע ואם לא יתירו לו דברים האיסורים יבא לאכול בעצמו ולא יכוף את יצרו".³²

²⁰ ראה מו"נ ג מא.

²¹ ראה בבלי יבמות צ ב; שו"ת הרשב"א ה רלח.

²² ראה עקידת יצחק השער השלושה וארבעים והשער התשעים וחמשה; אברבנאל דברים יז ח. וראה שו"ת היכל יצחק אבה"ז א י. לשיטת זו מסתבר שרק בית הדין הגדול רשאי להורות הוראת שעה, ואכמ"ל.

²³ ראה של"ה ב פרשת שופטים דף שעז א. וראה סעיף לד הערה 15.

²⁴ ראה הערה 9.

²⁵ ראה בבלי מנחות צט א – ב: "אמר ריש לקיש: פעמים שביטולה של תורה זהו יסודה, דכתיב: 'אשר שברת' - אמר לו הקב"ה למשה: יישר כחך ששברת". ונראה להוסיף שהפסוק האחרון בתורה משבח את משה על שבירת הלוחות, ראה רש"י שם. והשבח הוא שבדרך כלל משה רבינו נהג על פי העקרון של יקוב הדין את ההר, אך בענין זה העביר על מדותיו. וראה בבלי בבא מציעא ל ב שלא חרבה ירושלים אלא על שדנו דין תורה. לפיכך משבחת התורה את משה רבינו שהוא לימד את העם גם את העקרון שלעיתים ביטול תורה זהו קיומה.

²⁶ ראה תוסי' יבמות צ ב ד"ה וליגמר מיניה: "... שבזכותו ותפלתו תרד אש מן השמים ויהיה מיגדר מילתא שיתקדש שמו של הקדוש ברוך הוא ברבים וע"י כך יחזרו ישראל למוטב". וראה חפץ חיים למהר"ח פלג"י, סימן ע אות מג בשם המהרי"ח ז"ל: "עקירת דבר תורה לקיום התורה אין זה עקירה אלא נטיעה שהרי על ידי אותה עקירה באים לעבוד את ה' ". וראה כלי חמדה פרשת וירא ב.

²⁷ ראה סעיף מב.

²⁸ ראה מו"נ ב כט. וראה בבלי ברכות נט א; רש"י קהלת ג יד; שם משמואל וירא תרע"ב ד"ה באלוני ממרא; עין איה ברכות ב פרק תשיעי א. וראה מלאכת מחשבת פרשת נח (דף כד א): "לא יברא ה' דבר נגד הטבע להתקיים ככה לעולמי עדי".

²⁹ ראה מלכים ב יד כה – כו. וראה שם משמואל ויחי תרע"ה ד"ה אך יהושע.

³⁰ על מדת התורה ראה סעיף מד.

³¹ ספר החינוך מצוה תקלב.

³² כל כתבי מהרי"ץ חיות א תורת נביאים ט.

דוד המלך נתן הוראה להרוג את בני רצפה בת איה, ומבארת הגמרא את נימוקו: "מוטב שתיקק אות אחת מן התורה ואל יתחלל שם שמים בפרהסיא"³³. אליהו הקים במה בהר הכרמל, ומבאר הרמב"ם: "ואילו שאלו את אליהו ואמר לו היאך נעקור מ"ש בתורה יפן תעלה עולותיך בכל מקום, היה אומר לא נאמר אלא המקריב בחוץ לעולם חייב כרת כמו שצוה משה, אבל אני אקריב היום בחוץ בדבר ה' כדי להכחיש נביאי הבעל"³⁴.

זו מדת חכמים. כותב הרב פישר: "כשאמרו אנשי כנסת הגדולה לא איהו בעינן ולא אגריה בעינן, הרי ויתרו מרצונם על יעוד זה של קיום הנבואה בישראל"³⁵. חז"ל תקנו פרוזבול³⁶.

כך מורים הפוסקים. כותב ספר חסידים: "מעשה באחד ששאל מי שיצרו מתגבר עליו וירא פן יחטא לישכב עם אשת איש או עם אשתו נדה או שאר עריות האסורות לו אם יכול להוציא זרעו כדי שלא יחטא והשיב לו באותה שעה יש לו להוציא שאם א"א מוטב שיוציא ש"ז ואל יחטא באשה..."³⁷. פוסק המחבר: "אם עובד כוכבים תובע לישראל ויש ישראל יודע עדות לעובד כוכבים נגד ישראל ואין עד אלא הוא... במקום שדיני העובדי כוכבים לחייב ממון על פי עד אחד אסור להעיד לו... ואם מתחלה יחדו העובד כוכבים לישראל להיות עד, איכא חילול השם אם לא יעיד לו"³⁸. פוסק איתן האזרחי: "נשאלתי על מעשה מכוער... שא' שהרג את חברו... והרוצח נתפס במאסר אומות העולם אם להציל אותו אם לאו... אם יעמדו ישראל להציל אותו מידי עכו"ם יהיה בזה חילול השם. טוב שיד ישראל לא יהיה בו ויבוער מן העולם על ידי העכו"ם ועל ידי זה יגדורו פרצות בני ישראל ויתקדש שם שמים וכל ישראל יהיו נקיים"³⁹.

האחרונים תקנו התר עיסקא,⁴⁰ מכירת חמץ,⁴¹ התירו לשותף אָבֵל למכור את חלקו כדי שלא להשביט את העסק בימי אבלות,⁴² והתירו לשותף יהודי למכור את חלקו בעסק לשותף נכרי, ולאפשר לנכרי לעבוד בשבת.⁴³ בדורות האחרונים תקנו מכירת אדמות לקראת השמיטה,⁴⁴ והקמת אוצר בית דין לשיווק פירות שביעית.⁴⁵

³³ בבלי יבמות עט א. וראה שם שבעקבות מעשה זה התגיירו רבים. וראה מדרש שמואל אבות א א בשם הרב ר' שם טוב בן שם טוב: "אשר הרצון בזה כי מצד העת יש לעשות כבוד ה' שתופר תורתו".

³⁴ רמב"ם יסודי התורה ט ג. הראיה היא רק למאן דאמר, שאליהו פעל על דעת עצמו ולא קיבל הוראה על כך, ראה הערה 19.

³⁵ דרשות בית ישי א סימן כג הערה ב בשם הגר"א.

³⁶ רמב"ם שמיטה ויובל ט טז. וראה משנת יוסף שביעית ד דף קכט ואילך. וראה א"ת ערך הערמה.

³⁷ ספר חסידים (מרג.) קעו, וראה ב"ש שו"ע אבהע"ז כג ס"ק א; מקור חסד על ספר חסידים שם. וראה צדקת הצדיק רמה: "מוטב להוציא זרע לבטלה ולא לחטוא בעריות אפילו בדרבנן".

³⁸ שו"ע חו"מ כח ג.

³⁹ שו"ת איתן האזרחי סימן מד וראה שם סימן מה.

⁴⁰ ראה פנקס ועד ארבע ארצות נז – עה החלטות משנת שסז.

⁴¹ ראה המועדים בהלכה עמי רמה - רנה.

⁴² ראה גליון מהרש"א שו"ע יו"ד שפ כא וראה ערוה"ש שם ס"ק כח, וראה פני ברוך יג כח.

⁴³ ראה שו"ת דברי מלכיאל ו ב: "מי שכבר עבר במזיד אין לנו לחפש תקנות עבורו... (אך) במדינתם שרובם אינם בני תורה, ואף המזידים יש לומר שהם כשוגגים לפי שאין יודעים חומר האיסור... נראה עיקר שנכון לעשות שטרי מכירות כדי להצילם מאיסור גמור".

⁴⁴ ראה שבת הארץ במבוא. ראה אגרות הראיה א אגרת קעז שהתר מכירת האדמות לקראת שנת השמיטה נועד, בין השאר, להפחית את מספר עוברי העבירה.

⁴⁵ ראה מנחת ירושלים פרק ט. וראה סעיף פ הערה 35.

בקהילות רבות קבעו מנגנון לקבלת החלטות העומדות בניגוד לתקנות המקום.⁴⁶ במערהין תקנו: "אמנם אם לפעמים יהא צורך שעה לעשות איזה דברים נגד תקנות המדינה, אזי אם יסכימו על זה שנים מן הראשי מדינה ורב אחד עמהם, רשאים לעשות כן לפי שעה לשם שמים, ולא יעשו כן אלא מדוחק השעות, משום עת לעשות לה' וכי".⁴⁷

גדול שכרו של פרנס המקבל החלטה בדבר הוראת שעה בעת הצורך. כותב המשך חכמה: "וכן אנחנו לעת הזאת, אם על ידי הדחק התרנו קמח מן השוק, בכל זאת נקבל הברכות על ידי זה ונתברך מאבינו שבשמים".⁴⁸

כדי להבטיח שהשלטון יהיה מסוגל לפעול על פי גדר הוראת שעה יש למנות פרנסים בעלי התכונות הבאות

יראי שמים

כותב החתם סופר: "שביד ב"ד לעקור דבר מה"ת... אך לפי שעה דוקא למיגדר מילתא ובמוחזק לן לצדיק כגון אליהו בהר הכרמל...".⁴⁹

אמיצים

המדרש אומר: "זה אחד מג' דברים שעשה משה מדעתו, והסכימה דעתו לדעת הקב"ה... ומה הפסח שהוא קדשים קלים נאמר 'כל בן נכר לא יאכל בו', לוחות מעשה אלהים יהיו עובדי כוכבים משתמשים בהם לכך שברם. ראה שבחו של משה: אהרן ושבעים זקנים אחוזים בידיו של משה ולא יכלו לוי".⁵⁰

בעלי כושר שכנוע

אומר החכם מכל אדם: "יש רעה ראיתי תחת השמש כשגגה שִׁיפָא מלפני השליט", ומבאר הראב"ע: "כי המושל תצריכנו ממשלתו שיעשה דברים הפך האמת ויראה כאילו הם שגגה ולא ידע".⁵¹ הגמרא במסכת סנהדרין אומרת: "אמר רב יהודה אמר רב: אין מושיבין בסנהדרין אלא מי שידע לטהר את השרץ מן התורה", ומבאר המאירי: "ויראה לי בפירוש דבר זה שאם יראו תקלות יוצאות בדורותיהם באיזה דין תורה יצאו לחדש דינים

⁴⁶ ראה סעיף קלד על נוהל קבלת הוראת שעה בממלכה וסעיף קלז על נוהל קבלת החלטות במדינה ובעיר.

⁴⁷ תקנות מדינת מעהרין ועד גאי ת"י לפ"ק קטו, וראה כיו"ב שם ועד קוניץ תכ"ה לפ"ק שנו (ג). על הוראת שעה בברלין ראה פנקס קהילת ברלין 183 החלטה משנת תקי"ח לפ"ק.

⁴⁸ משך חכמה שמות יב כז. בשעה שהפרנסים מקילים בתחום אחד בשל הוראת שעה, עליהם להשתדל לחזק את התחומים האחרים שנחלשו כתוצאה מאותה קולא, ראה סעיף פא הערה 33. וראה צדקת הצדיק קכח: "כשאדם עושה עבירה כענין 'עת לעשות לה' וגו' ויבכל דרכיך דעהו, מכל מקום צריך כפרה על העבירה שעשה". לכאורה קשה למה מי שעשה כדן צריך כפרה ואולי כוונתו של צדקת הצדיק היא שהכפרה היא חיזוק התחומים שנחלשו.

⁴⁹ ראה שו"ת חתם סופר ו פו ד"ה ובאותו עמוד. וראה אגרות הראיה א אגרת רעז.

⁵⁰ שמו"ר מו ג. וראה בבלי יומא כו א ששבט יהודה לא זכה לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא, ומבאר בחידו"א שם: "... והא דאמרי' פרק חלק דהלכה כדוד בכ"מ וה"נ בעירובין דוד דגלי מסכת כו' היינו איהו גופיה שהיה מלך אבל שאר אינשי משבט יהודה גם שהיו חכמים לא זכו להיות הלכה כמותם משא"כ בשבט לוי ויששכר שחכמים שבהם מורים הוראות אליבא דהלכתא וק"ל". ושמה ברכת יעקב עוסקת בהוראות שעה של מלכי יהודה, ויהודה זכה למלכות משום שאמר "מה בצע" דהיינו שהורה על פי גדר הוראת שעה. הערת הרב נבנצל: "ע' סנהדרין ו' ב ורש"י בראשית ל"ח א". העיר בני ר' טוביה שלמה שהקשר בין הוראת שעה ומלכות מפורש בבבלי נזיר כג ב המובא בהערה 7. וראה סעיפים ש שכג – שכה.

⁵¹ ראב"ע קהלת י ה. וראה בבלי סנהדרין צא א: "אמר להו גביהא בן פסיסא לחכמים: תנו לי רשות ואלך ואדון עמהן לפני אלכסנדרוס מוקדון, אם ינצחוני - אמרו הדיוט שבנו נצחתם, ואם אני אנצח אותם - אמרו להם תורת משה נצחתכם". וראה סעיף נז הערה 56.

ולהוסיף ולגרוע להוראת שעה וליתן סמך לדבריהם מן התורה, ובדומה לזה כתבו הגאונים בדיני התלמוד שיש ביד רבנים או גאונים לחדש גזרות ותקנות דרך כלל או דרך פרט להסיר אי זה ענין מכוער לפי מה שיראה בזמנו בסמך מועט... ואין ראוי לכך אלא מופלג בדורו בדיעה וחריפות ופלפול מיושר ודעה מיושבת".⁵²

נחלקו הדעות בשאלה האם כיום רשאים מורי הוראה לפסוק הלכות לציבור הרחב על פי גדרי הוראת שעה. יש הסוברים שלאור ירידת הדורות,⁵³ אין לאף אחד סמכות לכך. פוסק חבצלת השרון: "בדבר אשר עורר ה' את לבבכם לחשוב מחשבות להקים קרן התורה והיראה... וקמתם לתקן בעירכם חדרים ללמוד בהם נערי בני" תורה ומצוה... וקצת אומרים שאולי כדי להמשיך לבם של רחוקים... כדאי לוותר על מנהגי אבותינו ולבחור הרע במיעוטו... והנה, גוף השיטה החדשה... שנכון לוותר קצת ממצות התורה כדי לקרב בזה את אלה הרחוקים... זו שיטה חדשה שלא מצינו אותה בש"ס... ואחר חתימת הש"ס אין לנו רשות לחדש שום דבר אם לא נמצא על זה איזה מקור בש"ס...".⁵⁴ כותב ר' אלחנן ווסרמן: "וכתבתי שהדבר ברור כי אלו הן מכת שונאי ה'... וכל המשתתף עמם ה"ה מסייעם... ומה שכתב אדוני, כי כונת המתחברים לש"ש, להציל מה שאפשר להציל, והיינו כמ"ש גדולה עבירה לשמה, אבל כבר אמר הגאון בעל נפש החיים כי לא לנו להשתמש במדה הזאת למעשה".⁵⁵

מהנימוקים הבאים הורו פוסקים אחרים, שגם כיום יש לפסוק על פי גדרי הוראת שעה

חיזוק הדת כותב הרב רוטר: "דוגמא שניה בענין עת לעשות לה' הפרו תורתך; כידוע שבחירות נשים נאסרו מגדולי דורנו שעבר. והנה בבחירות לעירית בני ברק, שכמוכן בוחרות גם נשים, כתב מרן החזו"א זצלה"ה וז"ל: '... לדעתי הרבה גופי תורה וקיום יהדות תלוי בזה...'.⁵⁶ הרב אהרנברג פוסק: "על דבר אשר בקשני לחוות דעתי בקשר עם חוק השבת... האם רשאים הדתיים להגיש החוק שיחול על כל חלקי המדינה חוץ מחיפה או עדיף טפי שלא יהיה חוק שבת כלל ממה שיהיה חוק קטוע שלא יחול על חלק מהמדינה... ראוי ונכון

⁵² בית הבחירה סנהדרין יז א. וראה כלי יקר דברים יז יא; יערות דבש ב דרוש ו. וראה בירת מגדל עוז עמ' קצו: "ופעמים הרבה יוכל החכם להטות הדין וההוראה לכל צד שירצה, לאסור או להתיר, לחייב או לזכות ככל חפצו, לא יבצר ממנו להורות אופני פני ההראות (!) לפי נטית דעתו...".

⁵³ ראה סעיף עו.

⁵⁴ שו"ת חבצלת השרון מה"ת יב. וראה שו"ת שרידי אש ב ח.

⁵⁵ פאר הדור חלק ה עמ' קמ. וראה מכתב מאליהו ג' עמ' 118: "... כמו שאמר גאון ישראל הגר"ס זצ"ל... כי האדם חושב שמקדש שם שמים אבל באמת הוא רודף אחר קידוש שם עצמו. וזה אשר נמצא בנו הרצון החזק להראות 'כבוד ישראל' לעמים - כוונתנו לכבוד עצמנו". וראה סעיף מז, שבימינו התמעטו הפרנסים העושים לשם שמים. מסתבר שגם לשיטה זו, מותר להגיב במתינות לעבירות שבנסיבות אחרות היה ראוי להגיב עליהן בחומרה. וראה שמונה קבצים ב ל: "לפעמים יש צורך בהעברה על דברי תורה, ואין בדור מי שיוכל להראות את הדרך, בא הענין על ידי התפרצות... רק כשהנבואה שרויה בישראל, אפשר לתקן ענין כזה על ידי הוראת שעה...". וראה שמונה קבצים שם קצא.

⁵⁶ שערי אהרן עמ' רנט. וראה כיוצא בזה אגרות ר' חיים עוזר (גרודזינסקי) ב תקיב. וראה חשוקי חמד מגילה עמ' שדמ בשם החזו"א: "כדאי שהרב יעבור על דין בשו"ע, ובכך יציל נשים רבות מאיסור חמור".

להציל פורתא שניתן להציל בזמן שיש לחשוש שאם נרצה לתפוס את המרובה לא נתפוס כלום...⁵⁷ הרב אלישיב התיר לתרגם את הש"ס לאנגלית.⁵⁸

קירוב רחוקים פוסק הרב אויערבאך: "חושבני במי שבא אליו אורח חשוב אשר איננו שומר תורה ומצוה, אבל עדיין יש לו אהבה לבני תורה וגם תומך במוסדות תורה וכד', ואם הבעה"ב לא יתנהג אתו בנימוס המקובל לכבד אותו במידי דמיכל ומשתי, בגלל זה שמצד הדין אסור ליתן לאכול אלא למי שיודע שנוטל ידיו ומברך... וכמו כן אם אפילו בצורה מכובדת יבקש ממנו ליטול ידים ולברך יראה הדבר כפגיעה ועלבון בכבודו וזה גם ירגיז אותו מאד, ויתכן שבגלל הדבר הזה יתרחק חו"ש ביותר מהתורה, וגם יבוא לידי כעס ושנאה על כל ההולכים בדרך התורה, דבכה"ג חושבני שנכון באמת לכבד אותו באכילה ושתייה, ולא לחשוש כלל לאיסור של ילפני עור לא תתן מכשולי".⁵⁹

מניעת חילול השם פוסק הרב חיים ברלין: "אם הנכרית הקדימה והושיט לו את ידה ואין דעתו לשום הרהור חלילה וחס אין להחמיר בזה ודרכיה דרכי נעם, ואהבת את ה' אלקיך... ולא יאמרו על יראי ה' שהם משוגעים ואינם בעלי דרך ארץ".⁶⁰

גם כיום אין התר לפעול על פי גדרי הוראת שעה אלא בתנאים ובנסיבות שהתורה מורה.⁶¹ כותב הרב חיים עוזר גרודזינסקי על הצעה לקבל תקנה בענין עגונה: "לעשות תקנה כללית שזהו נגד דין תורה, הלא הוא גם תקון על מנת לקלקל לפגוע ולחלל קדושת האישות בישראל... ואין לדון ממקרים בודדים יחידים היוצאים מן הכלל לתקן תקנות כלליות, שהן נוקבות ויורדות עד התהום לעקור איסורי תורה בעניני עריות החמורות".⁶²

⁵⁷ שו"ת דבר יהושע ג יו"ד כה. וראה לא בחיל ולא בכח עמ' 80.

⁵⁸ ראה הסכמה לש"ס שוטנשטיין, מכתב מיום ז ניסן תשנ"ו: "שאני רואה בזה משום 'עת לעשות לה' כי כמה תרגומים מסתובבים בשוקא שחוברו על ידי אנשים שאינם יודעים את ערך קדושת התלמוד...". וראה שו"ת אגרות משה או"ח ב קה שמתיר כהוראת שעה לומר סליחות לפני חצות. וראה נפש הרב עמ' קפ.

⁵⁹ שו"ת חכמת שלמה לה א. וראה הליכות שלמה א תפלה פרק שני הערה 80. וראה הליכות שלמה ב מועדים פרק רביעי ארחות הלכה 10, שבשעה שמארחים רחוקים לליל הסדר יש מקום להקל בענין נגיעה ביין. וראה סעיף קסח.

⁶⁰ שו"ת נשמת חיים א קלה. וראה קריינא דאגרתא א קסב: "בדבר נתינת יד לאשה, אין ספק כי הוא איסור גמור... ואומרים בשם מרן החזו"א זצלה"ה שאמר שזהו בדין יהרג ואל יעבור ככל אביזריי דעריות... ומה שכתבת דכי אשה מגישה מקודם איכא בזה משום מלבין ברבים אם לא יתן, ח"ו לומר כן...". הערת הרב בנצל: "אולי לא בנכרית" עכ"ל. וראה שם קסג. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תסט בענין מנין בחו"ל שיש בו רק תשעה מתפללים והעשירי בא בשבת לבית הכנסת במכונית ולא מכריע בדבר, ואחד השיקולים להסכים להמשיך את המנין הוא מניעת חילול השם.

⁶¹ על הוראת שעה שאין לה הצדקה ראה הגהות יעב"ץ סנהדרין צז א ד"ה שכיבו ליה תרתין וכו'. וראה איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 79: "מבחינה פוליטית ומשום הוראת שעה, ומנקודת מבט מעשית, בוודאי שצדקו הרבים, אבל על פי ההלכה הטהורה צדק ר' חיים. הוא לא הקריב את האמת בהלכה אפילו לשם התגשמות אידיאה נערצה". ולכאורה על פי ההלכה הטהורה יש צורך לפעול על פי הוראת שעה, בעת הצורך, ואין כל סתירה בין הוראת שעה ובין האמת בהלכה.

⁶² אחיעזר, קובץ אגרות פרקי חיים ב סימן רג. וראה בבלי כתובות כט א תוס' ד"ה אלו נערות, הבא על הנתינה: "... ואע"ג דקיימא לן דהפקר ב"ד היה הפקר היינו לצורך אבל זה אינו צורך כל כך". וראה מג"א מגן אברהם שו"ע או"ח שלד ס"ק יז.

הרב שפירא פוסק, שעדיף לפתור בעיות באמצעות פרשנות מרחיבה ולא על פי עקרונות הוראת שעה.⁶³

פוסק הרמב"ם: "כל שיעורי הנסכים האמורין בספר יחזקאל ומנין אותן הקרבנות וסדרי העבודה הכתובים שם כולם מלואים הן ואין נוהגין לדורות אלא הנביא צוה ופירש כיצד יהיו מקריבין המלואים עם חנוכת המזבח בימי המלך המשיח כשיבנה בית שלישי".⁶⁴

פוסק הרמב"ן: "הא דאמרינן כגון אלו אליהו בא לטמא ולטהר לקרב ולרחק. משום פסולי עבדות וחללות קאמר... אבל פסול ממזרות ונתינות הלא איפסקא הלכתא כרבי יוסי דאמר שהן טהורין לעתיד לבא, ומשמע אפילו בידועים... וא"ת וכי מצות 'לא יבא' תבטל, לא שתעקר, אלא נוהגת היא כל ימות המשיח, אלא הוראת שעה לממזרים שהיו בדורות שיכשרו. וכן י"ל בנתיני".⁶⁵

⁶³ ראה הרב אברהם שפירא, "מבט תורני על חוקי המדינה והתקנת תקנות בימינו", תחומין ג עמ' 239, שכדי לחייב תשלום על נזקים בגרמא עדיף להרחיב את המושג גרמי. הערת הרב נבנצל: "היא צריכה להיות אמיתית. אחרת היא סילוף התורה". על תקנה בדבר הוצאות משפט, הרב מרדכי אליהו, "יחס ההלכה לחוקי המדינה", תחומין ג עמ' 245. וראה שו"ת תשובות והנהגות ב תשיח, שבמקום לעשות תקנות שהבנות יורשות ראוי לכתוב שטר חצי זכר.

⁶⁴ רמב"ם מעשה הקרבנות ב יד. וראה פחד יצחק על חנוכה מאמר יב.

⁶⁵ חידושי הרמב"ן קידושין עא א.

עט. טובת המדינה והעיר

בנסיבות מסוימות יש לפעול על פי גדרי הוראת שעה¹ כדי לקיים את המצוות ואהבת לרעך כמוך, ועשית הישר והטוב² ומצות ישוב ארץ ישראל.³

מלך אומר החכם מכל אדם: "לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים... עת להרוג... עת לפרוץ... עת להשליך אבנים... עת לקרוע... עת להשליך... עת לשנא, עת מלחמה...".⁴ כותב העיקרים: "המלך יש לאל ידו לעבור על החוק ולעשות מה שירצה כדי להושיע את עמו".⁵

מורי הוראה כותב הרמח"ל: "... והבית השני גם הוא חרב על ידי חסידות כזה אשר לא נשקל במשקל צדק במעשה דבר קמצא... הוא מה שאמר ר"י ע"ז: ענותנותו של ר' זכריה החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגליתנו בין האומות".⁶

פרנסים פוסק החוות יאיר: "כי בודאי בעניני ערכות וכל כה"ג הרשות ביד הקהל לעשות כפי ראות עיניהם... כמו שאמרו חז"ל בית דין מכין ועונשין לצורך שעה וכל שכן מנהיגי הדור הנבררים, ודעת הקהל סמכי עליהו".⁷

פרנס שאינו פועל בעת הצורך על פי גדרי הוראת שעה עלול לפגוע קשות בעירו ובמדינתו.⁸ כותב הראי"ה קוק: "ישנם דברים טובים וקדושים, שהסיבות המחזיקות אותם בעולם הן כעורות, כמו... רשעות שלפעמים הן תומכות את יסוד הטוב".⁹

מלכים עברו עבירות שבין אדם לחברו על פי גדרי הוראת שעה. כותב רש"י: "מלך בשר ודם שסרח עליו מקצת מדינה אינו יודע מי החוטא לפיכך כשהוא כועס נפרע מכלם...".¹⁰ כותב הרד"ק: "... מנהג המלכים שיגדלו בחצריהן בני השרים הגדולים וי"א כי הם בני התערבות שלוקח המלך בני השרים עמו להיות לו ערבון שלא ימרדו בו השרים".¹¹

¹ ראה סעיף פא.

² ראה סעיפים לט נז סח.

³ ההתר לפעול על פי גדרי הוראת שעה נלמד ממקורות נוספים, ראה בסעיף הבא.

⁴ קהלת ג א – ח. וראה שו"ת משפט כהן קמד יג.

⁵ עיקרים א ד.

⁶ מסילת ישרים פרק כ. וראה רש"י בבלי גיטין נו א ד"ה ענותנותו, שהיה על ר' זכריה בן אבקיילס להרוג את בר קמצא. וראה תוספתא שבת יז ד: "זכריה בן אבקיילוס לא היה נוהג לא כדברי ב"ש ולא כדברי ב"ה אלא נוטל ומשליך לאחר המטה. אמר רבי יוסי ענותנותו של ר' זכריה בן אבקיילוס שרפה את ההיכל". ונראה, שר' יוסי רוצה ללמדנו שמי שרגיל שלא להכריע בשאלות קלות עלול גם שלא להכריע בשאלות גורליות.

⁷ שו"ת חוות יאיר נז.

⁸ ראה דרשות הר"ן דרוש יא.

⁹ אורות, אורות התחיה נב. וראה תולדות יעקב יוסף פרשת בא עמוד רכו: "קבלתי ממורי כשהרע הוא גורם טוב נעשה כסא אל הטוב והכל טוב גמור כמעט ביטול הקליפות מעין העתיד...".

¹⁰ רש"י במדבר טז כב. וראה בבלי סנהדרין לט א. ראה סעיף של הערה 5.

¹¹ רד"ק מלכים א כ יד. וראה פירוש הרלב"ג שם כב לח התועלת הלו. וראה דברי הימים ב כא: "ויוך את אדום הסובב אליו", ומבאר (המיוחס לרש"י): "... כי היה דרכם כשנוצחים במלחמה היו תופשים האנשים הגבורים ומביאים אותן עמהם שלא יתוספו על שונאיהם להיות לעזרה לאדום בני עמם". וראה ילקוט שמעוני מלכים א רז: "אמרו, לא היה עשיר כאחאב בן עמרי ומאתים ושלישים ושנים מלכים עבדו אותו. בקשו למרוד בו ושלח והביא בנו של כל אחד, והושיבן תחת ידו בירושלים ובשומרון". וראה מפרשים על דברי הימים ב יד. וראה

כותב האברבנאל: "... כי בהקמת המלך ימית כל זרע המלוכה הקודם אליו לשלא יחזיקו הם מלכות".¹² הרב משה חפץ כותב: "כי כן מנהג כל מלך אשר ימלוך על עם מפוזר ומפורד להטיל קנאה בין העם הקטן ובין השרים שלא יקשרו יחד בקשר אמיץ ויהיה מלכותו שקט ושאנן".¹³

העומדים בראש העם עברו עבירות שבין אדם למקום על פי גדרי הוראת שעה. ספר שופטים אומר: "וירד שמשון תמנתה וירא אשה בתמנתה מבנות פלשתים... ואביו ואמו לא ידעו כי מהי היא כי תאנה הוא מבקש מפלשתים...".¹⁴ ספר חסידים אומר: "עת לעשות להי הפרו תורתך". אעפ"י שכתוב 'לא תדרש שלומם וטובתם' אמר דוד מוטב שאפר זה הדבר בחנוך בן נחש לפי שגמל לי חסד ואם אקיים התורה לא יגמלו אומות העולם חסד לישראל.¹⁵ מבארים בעלי התוספות: "... אמנם על כסא שלמה אני תמיה דכתיב 'ושנים אריות עומדים אצל הידות. ושנים עשר אריים וגו'...¹⁶ ושמה בהא מילתא נמי איכא למיגדר מילתא, שכשהיו עדים באים להעיד בפניו היו אריות שואגים ונוהמים כמו שיש במדרש ומתוך כך היו מתפחדים להעיד עדות שקר".¹⁷ הגמרא במסכת שבועות אומרת שעזרא פרסם כאילו חלקים בהר המשחה הם חלק מירושלים, ועמי הארץ היו אוכלים שם קדשים, ומבארים בעלי התוספות: "אף על פי שהדבר בא לידי תקלה הכניסוהו כדי שימסרו עצמם עליהם יותר כשיש בה שם קדושה".¹⁸

כדי להבטיח שהחלטות על פי גדרי הוראת שעה תתקבלנה במתינות הראויה ובשיקול דעת נכון על הפרנסים להמלך בבית דין, במרא דאתרא או ברב מובהק.¹⁹ פוסק השבות יעקב: "אע"ג דקיי"ל שיש ביד חכמים לעקור דבר מן התורה בשב ואל תעשה... היינו דוקא על ידי חכמים

יחזקאל יז יג ומפרשים. וראה אסת"ר ג י: "ד"א בית המלכות נתנה אותן בבית איספלידא שלה לומר שאם ימרוד בעלה של אחת מהם תהא אשתו מבפנים נתונה ולא ימרוד". וראה קדמוניות היהודים ספר עשירי 100, שהמלך יהויכין הסגיר את אמו ואת קרוביו ביד שרי הצבא של בבל כדי שמלך בבל ישתכנע שאין בדעתו למרוד בו. וראה יחזקאל יז יג והמפרשים.

¹² אברבנאל שמואל א כ יד. וראה מלבי"ם שמואל ב ב ד. וראה שופטים ט ה שאבימלך הרג את אחיו. הערת הרב נבנצל: "ונענש כמבואר בהמשך הפרק". ולעני"ד מדברי הרד"ק על הושע א ד מוכח ששופט או מלך ההולכים בתורת ה' רשאים להמית את כל מי שטוען למלוכה. וראה עוד מלכים א טו כט; מלכים א טז יא; דברי הימים ב כא ד; מלכים ב י יא. הערת הרב נבנצל: "אע"פ שקבל שכר על כך גם נענש על כך (הושע א' ד)". וראה מלכים ב יא א; בבלי בבא בתרא ג ב. וראה שמואל א כד כא – כב, ששאלו ביקש מדוד שישבע שהוא לא ינהג כן, ואכן דוד לא הרג את מפיבושת.

¹³ מלאכת מחשבת פרשת קרח דף קכט ב. וראה מצודת דוד משלי כ כו: "מלך חכם דרכו לפזר את הרשעים לבל יהיו בחבורה אחת להמתיק עצת רשע". וראה בבלי סנהדרין עא ב: "פיזור לרשעים וכו'".

¹⁴ שופטים יד א – ד.

¹⁵ ספר חסידים (וויס.) תתרי. וראה סעיפים לב צ.

¹⁶ ראה שו"ת יחוה דעת ג סב: "יש לאסור לתלות פרוכת שמצוייר בה אריות על ההיכל של ארון הקודש מבחוץ, וכן יש לאסור להקים צורת אריות מברונזה או שיש וכיוצא בזה מעל לארון הקודש".

¹⁷ תוספות בבלי יומא נד ב ד"ה כרובים דצורתא.

¹⁸ תוספות בבלי שבועות טז א ד"ה אלא. וראה שו"ת חתם סופר או"ח קב: "ומצינו שהיו חז"ל מסתירים בפני ע"ה אפילו שהי' להם למכשול עון משום סכנה". מעין סברה זו ראה גם נשמת אברהם ד או"ח של ס"ק ג.

¹⁹ ראה שו"ת צמח צדק החדש יו"ד קצה: "גבי הפקעת הב"ד צריך שהב"ד יהיו בקיאים בדיניו אלו של הפקעה זו עכ"פ כגון בפרזבול בדיני פרוזבול וכן באסמכתא בדיני אסמכתא וכל שלא היו בקיאים לא מהני הפקעתם אף שנעשה כדין". וראה א"ת ערך הפקר בית דין הפקר. וראה דברות משה שבת כ קלב, שלא שואלים באו"ת לצורך הוראת שעה.

ולמיגדר מילתא אבל (לא) תיקון שנעשה שלא ברצון חכמים רק על ידי פרנסים עם הארצים ושלא למגדר מילתא.²⁰ כותב החזו"א: "ע"ד לבחור הרע במיעוטו צריך לשמור מאד קנה המאזנים...".²¹

גם כיום תקפות ההוראות הנוגעות לסמכויות השלטון לפעול לטובת המדינה והעיר על פי גדר הוראת שעה.²²

*

מאז ומעולם השתמשו שליטים באמצעים שאינם ראויים על מנת להבטיח את יציבות שלטונם.²³

כותב פרופ' דרוך: "המושג של הגיון המדינה (raison d'etat) נכנס לשימוש עם התפתחות המדינה המודרנית באירופה. הוא בא לבטא את חובת השלטון להתנהג לפי שיקולים של טובת המדינה... ולא לפי שיקולים אחרים... ולהתמסר לקידום טובת המדינה תוך מאמץ עילאי... בו אין ברירה אלא לפגוע בערכי מוסר חשובים מאד למען מימושם של ערכים חשובים עוד יותר".²⁴ גם כיום לא אחת מקבלים המנהיגים החלטות שהן בבחינת הרע במיעוטו.²⁵

במדינות המפותחות קיימת השלמה מסוימת עם תופעות שלטוניות לא ראויות של קשרים גלויים וסמויים בין בעלי שררה ובין בעלי ממון, בין בעלי שררה ובין השולטים על התקשורת;

²⁰ שו"ת שבות יעקב א יא. ראה סעיפים עח - פב.

²¹ דרך אמונה ה מכתבים ממרן זצ"ל ב עמוד לב. וראה סעיף פא.

²² על תוקף דינא דמלכותא כיום ראה סעיף לג וסעיף לח.

²³ ראה הנסיך פרק 18: "טוב להחשב רחמן, נאמן, אנושי, ישר דרך, ירא שמים – ואף להיות באמת כזה; אולם עליך להיות מוכן בנפשך לשעה, שאם תוצרך להיות לא כך, תוכל ותדע להשתנות ולנהוג על פי התכונות ההפוכות... צריך שלא יטוש את דרך הטוב, כל עוד יוכל לעשות זאת; אולם צריך שידע גם ללכת בדרך הרשע אם יהיה מוכרח". וראה שם פרקים 2 ו 3 ששליט הכובש ארץ ורוצה לשמור את שלטונו חייב לשמור על שני כללים והראשון שבהם הוא שעליו להכחיד את שושלת המלכים ששלטה לפניו. סקירה היסטורית על מקיוולזם ועל raison d'etat היינו (הפעולה למען) טובת המדינה, או תבונת הקיום של המדינה ראה בספרים Machiavellism וכן Amoral Politics. כיום לא מקובל להשתמש במושג טובת המדינה ובמקום זה משתמשים במושג כח שלטוני (police power). הדיונים בסוגיה שלפנינו הם בשני מישורים. במישור התועלתני הדיונים הם האם שימוש באמצעים קשים וציניים כנגד אויבים או כנגד קרובים הוא מועיל והאם הוא מועיל בכל תנאי או שמא יש מקרים שבהם הוא מזיק. במישור המוסרי הדיון הוא בשאלה האם ניתן להצדיק את השימוש באמצעים אלו, ואם כן, באילו תנאים ונסיבות. פרופ' שרפשטין כותב בספרו Amoral Politics, שאין שלטון בעבר או בהווה שלא נזקק לאמצעים מקיווליים אם כי לדעתו שיטת המשטר הדמוקרטי מאד עידנה את האמצעים. אמת המדה המקובלת בבית המשפט העליון של ארצות הברית שלפיה קובעים האם המנהיגים רשאים להשתמש בכח שלטוני בענין כל שהוא, היא האם קיים איזון אינטרסים בין הצורך הציבורי בין הפגיעה ביחיד, ראה (2008) EB. על הפערים בין המערכת הפוליטית האידיאלית ובין המערכת הפוליטית האמיתית ראה Strategems and Spoils. וראה שם, שמקוילי הוא הראשון שכתב בגלוי על המערכת הפוליטית האמיתית. וראה ישראל ומשפחת העמים, הקדמה. וראה סעיף צט.

²⁴ חידוש הצינונות עמ' 210. וראה שם עמ' 211: "חושש אני שגם בעתיד יימצאו הצינונות, מדינת ישראל והעם היהודי במצבים של ביש מזל מוסרי בו יהיה הכרח לפגוע בערכים חשובים למען מימוש ערכים חשובים עוד יותר". ראה Stanford Encyclopedia of Philosophy, Doctrine of Double Effect. על המושג האפקט הכפול.

²⁵ ראה The Constitution of Liberty עמ' 144.

בינם ובין מערכות השיטור והשירותים החשאיים וכד'. מנהיגים מוליכים שולל אחד את השני, מפרסמים מידע מטעה ושקרי, שוכרים יחצני"ם המאדירים את שמם והמפרסמים את גנותם של אחרים. מוכרות תופעות של אונאת הציבור, של אי קיום הבטחות, של הדלפות, של הטעיות, של הפצת שמועות, של שקרים, של העמדת פנים, של נסיונות להשתיק דעות מתנגדות או לחילופין להעלים מידע לא נעים, של ניצול השררה באופן בוטה לטובת קרובים ומקורבים, לטובת המסייעים כספית בעת הבחירות ולטובת הבוחרים במנהיג או במפלגתו, של שימוש באמצעים פסולים בעת הבחירות וכל כיו"ב.²⁶ הפרנסים מנמקים את התנהגותם בכך שכל מה שהם עושים אינו אלא בבחינת הרע במיעוטו, וכל כוונתם אינה אלא להיטיב עם הציבור.

גם כיום מבוססת מערכת יחסי החוץ לא על ערכים אלא על אינטרסים וכח. אפילו מדינות וארגונים המדברים גבוהה גבוהה על זכויות אזרח וחופשים וכד', שומרים על קשרים דיפלומטיים גם עם מדינות הפוגעות קשה בזכויות אזרח בסיסיות.²⁷ מגילת היסוד של האו"ם אינה מתירה להתערב לטובת האזרחים הנפגעים במקרים מעין אלו בנימוק שאל לה למדינה אחת להתערב בעניינה הפנימיים של מדינה אחרת.²⁸

²⁶ ראה הנסיך פרק 18: "כמה ראוי לשבח הוא נסיך שישמור אמונים ושינהג ביושר ולא בערמומיות, זה מובן לכל. אך הנסיון בימינו מראה שדווקא נסיכים שלא הקפידו הרבה בשמירת אמונים, ושידעו לבלבל את מוחותיהם של בני אדם בערמומיות, דוקא הם עשו מעשים כבירים; ובסופו של דבר גברו על מי שהתבססו על היושר". וראה סעיף מז.

²⁷ ראה A Philosophy of International Law, שהמדינות בעלות המשטר הליברלי והאו"ם אינן מגיבות כראוי להתנהלות מדינות שאינן מכבדות את זכויות האזרח הליברליות. המחבר יוצא כנגד פרופ' רולס (Rawls) בטענה שרולס המשלים בדיעבד גם עם מדינות הירארכיות שהוא מגדיר כהוגנות, ראה בעיקר בפרק 4. לטענתו, היחסים הבינלאומיים מושתתים על כח יעיל ("effective power") ולא על שיקולים ערכיים.

²⁸ ראה סעיף רפז.

פ. "הפקר בית דין הפקר"¹

אדם מישראל אינו רשאי לפגוע בממון הזולת או ברכושו, גם לא כהוראת שעה, אלא בנסיבות חריגות ביותר.²

רק לפרנסים סמכות להפקיר ממון

מלך פוסק הרשב"א: "דכל שיש טעם במה שהמלך מצוה, ומנהיג דבר לתקון הנהגת המדינה, יכול הוא לומר: ממון שראוי להיות לזה מן הדין יהא לחבירו. ולא אמרינן: חמסנותא הוא ולא דינא, אלא כשנוטל בלא טענת דיני המלכות".³

ריש גלותא כותב הרדב"ז: "... דכתיב 'לא יסור שבט מיהודה' אלו ראשי גליות שבבבל שרודין את ישראל בשבט ויש להם רשות להפקיר ממונם דק"ל הפקר ב"ד הפקר...".⁴

גדולי הדור פוסק המהר"ם מרוטנבורג: "גדולי הדור בכל מקום הפקרו הפקר במגדר מילתא ותקנתא...".⁵

תושבי העיר ופרנסיהם פוסק הרא"ם: "כל אנשי הקהל בכללם לענין ההסכמות והתקנות והגזרות שלהם הם נקראים בית דין ותורת בית דין עליהם בכל דבר אפילו לאפקורי הממונא".⁶ פוסק המהרי"ט צהלון: "שאם היו מתקבצים כל חכמי העיר ומתקנים תקנה זו לתיקון העיר ויושביה, הגם שהיה שלא כדין, יש כח בידם לעשות להפקיע ממון וזה פשוט ומבואר... כמה תקנות יש שלא כתורה שהדין נותן הבעל יורש את אשתו וכמה תקנות תקנו בטוליטולא...".⁷

בית דין כותב רש"י: "... דיש כח בידם להפקיע ממון של זה וליתן לזה במקום שיש סייג ותקנה".⁸ פוסק הרא"ש: "יש כח ביד בית דין לתקן תקנות בענין ממון לפי הזמן והצורך אפילו להעביר מדין תורה וליטול מזה וליתן לזה".⁹

בית דין רשאי להפקיר ממון גם שלא למיגדר מילתא¹⁰ וגם כאשר אין להפקרה השלכות ישירות על דיני איסור והתר.¹¹

¹ בראשונים רבים ובאחרונים מופיע הבטוי "הפקר בית דין הפקר". בבבלי יבמות פט ב הנוסח הוא "הפקר בית דין היה הפקר". וראה א"ת ערך הפקר בית דין הפקר.

² ראה שו"ע חו"מ שנט ד: "אפילו הוא בסכנת מות וצריך לגזול את חבירו כדי להציל נפשו, צריך שלא יקחנו אלא על דעת לשלם". וראה סעיף קטז. על פגיעה בממון הזולת לצורך הגנה עצמית ראה סעיף שכו. וראה שו"ת הרא"ש נה י: "דבשלמא בענין איסור, מתפשט המנהג... אבל ממון, מה שייד מנהג? ... דאי אפשר להוציא ממון אלא בתקנת בית דין".

³ שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן כב. וראה רמב"ם גזילה ואבדה ה יג. וראה סעיף ט הערות 7 – 8.

⁴ רדב"ז סנהדרין ד יג. וראה רש"י בבלי סנהדרין ה א ד"ה שבט; בית יוסף חו"מ כה.

⁵ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג קרימונה רל. וראה שו"ת מהר"י ברונא קכג; שו"ע חו"מ ב בהגה.

⁶ שו"ת רבי אליהו מזרחי נג. וראה מרדכי בבא בתרא פרק ראשון תפח. וראה שו"ת מהר"ח או"ז סה, שלטובי העיר אין סמכות להפקיר ממון, ואכמ"ל.

⁷ שו"ת מהריט"ף א קט.

⁸ רש"י גיטין לו א ד"ה מוסרני לכם.

⁹ שו"ת הרא"ש נה י. וראה שו"ת הרשב"ש תקעג שסמכות זו היא בכלל הזכות להסיע על קיצתן.

הנמוקי יוסף מחדש, שבית דין רשאי לפעול על פי גדרי הפקר בית דין הפקר גם כהוראת קבע.¹² הרב הרצוג מחדש: "הנה כבר נקבע שבכח הפקר בית דין הפקר יכול בית דין קטן לבטל דברי בית דין חברו הגדול ממנו".¹³

מורי הוראה פוסק הרשב"א: "למיגדר מילתא דאיסורא לא חש להפסד ממון".¹⁴

חכמים קבלו תקנות רבות המבוססות על הפקר בית דין הפקר.¹⁵

פוסק השו"ע: "תקן ר"ת וחכמי צרפת שאף אם כבר נתן האב הנדוניא אם מתה האשה או האיש תוך שנה ראשונה בלא זרע קיימא, חוזר הכל לאב או ליורשי המת. וי"א עוד דאף בשנה שניה יחזרו חצי הנדוניא וכן המנהג פשוט במדינות אלו שנוהגים בזה כתקנת קהלות שו"ס".¹⁶ פוסק השו"ע: "דהכי נהיגי עכשיו להחזיר כל גניבה אפילו לאחר יאוש ושינוי רשות מכח דינא דמלכותא",¹⁷ ומבאר הש"ך: "דיש ביד הדור לתקן תקנות".¹⁸

בפוזנא החליטו: "... מהיום לא יותן שום ממרני על הנדן, הן איש עשיר הן עני הן בינוני... ואם יעבור אחד על הנ"ל אזי הממרני בטל כדין הפקר בית דין הפקר...".¹⁹ בועד ארבע ארצות תקנו: "הסכמנו לכל איש שיהא נשוי לא יבוא על החתום בשום ממרני או שטר חוב... וחתמתו היא בטלה ומבוטלת... עד שיעברו עליו שלשה שנים אחרי חתונתו כדין הפקר בית דין הפקר".²⁰

הראשונים דנים בשאלה האם לבני העיר ולפרנסיהם סמכות לקבל תקנה להפקרת ממון שיש לה השלכות על דיני איסור והתר. הרא"ש פוסק: "ששאלת אם יכולין בית דין לעשות תקנה, שכל קידושין שיהו ניתנין בלא דעת אביה ואמה, שלא יהיו חלין הקידושין... יכולין להתנות...".

¹⁰ ראה א"ת ערך הפקר בית דין הפקר, שקיימת מחלוקת ראשונים בענין זה. וראה משפט שלום קונטרס תיקון עולם סימן רלא ס"ק ח: "... שגם דלא למיגדר מילתא אמרינן הפקר בית דין הפקר".

¹¹ ראה, למשל, בבלי יבמות צ ב רש"י ד"ה ואפקיענהו רבנן: "על ידי גט זה, לקידושין מינה, ושוינהו למעות דקידושין מתנה למפרע דהפקר ב"ד היה הפקר". וראה משנה שקלים ז ו - ז, שבית דין תקן שבע תקנות, וביניהן תקנות המפקיעות קדושה מקדשי בית המקדש. וראה בבלי בבא בתרא קטז א: "מלמד שהתנו על שבת בנימין שלא תירש בת הבן עם האחין". וראה קרן אורה יבמות צ ב ד"ה אפילו. ראה א"ת ערך אפקיענהו רבנן לקידושין מניה וכן ערך אסורא מממונא לא ילפינן.

¹² ראה נמוקי בבלי יבמות פט ב ד"ה תניא. וראה קרן אורה יבמות צ ב ד"ה אפילו: "... דמכות ועונשין לא ה"י רשות לבית דין בא"י אלא לצורך שעה... דהא מקרא דעזרא גם כן לא שמעינן אלא לצורך שעה ולמגדר מילתא... אבל לתקן תקנה שלא בדרך קנס כמו ירושת הבעל. ועוד כמה דברי בעסקי ממון שתיקנו נשיאי בא"י... יליף ר"א (לעיל פ"ט ע"א) מקרא דאלה הנחלות אשר נחלו דשמעינן מינה דהרשות ה"י בידם לתקן תקנות כפי ראות עיניהם, כמו האבות שמנחילין את בניהם כרצונם".

¹³ תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 167. וראה מג"א שו"ע או"ח תרצ ס"ק כב.

¹⁴ תורת הבית הארוך, הלכות טריפות דף מז א. וראה סעיף שלו.

¹⁵ ראה א"ת ערך הפקר בית דין הפקר.

¹⁶ שו"ע אבהע"ז נג ג. וראה שו"ע אבהע"ז ק"ח יט.

¹⁷ שו"ע חו"מ שנו ז.

¹⁸ ש"ך שו"ע חו"מ שנו ס"ק י.

¹⁹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא רצה, תקנה משנת שצ"ז.

²⁰ פנקס ועד ארבע ארצות קפט. כעין זה תקנו במהערין, ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רלד.

דהפקר בית דין הפקר...²¹ אף הרשב"א חוכך בדעתו לאפשר תקנה מעין זו.²² הרשב"ץ פוסק: "שאלת בענין ירושת הבעל את אשתו ע"פ התקנות שתקנו במקומנו... תקנת הציבור עדיפא מתנאי שאדם מתנה עם אשתו, כי במה שאינו מועיל תנאי להפקיע ירושת הבעל מועיל תנאי בית דין".²³ כיו"ב פוסק הרשב"ש: "ואפילו דברים שאין קנין מועיל בהם כח צבור מקנה אותו כמקנה שלא בא לעולם שאינו כלום ובתקנת צבור מקנים למי שלא בא לעולם כגון בהסכמותיהם שזרע האשה יירש מכתובת אמו...".²⁴

ויש פוסקים החוככים אם להתיר הפקר בית דין במקרים כאלה, הלכה למעשה. פוסק הריב"ש: "כיון שאין הלוח בעצמו יכול להתנות להתיר הריבית, גם הקהל אין מועיל תנאם להתיר הרבית".²⁵ פוסק הרשב"ץ: "כל מה שאשא ואתן בדבר זה אינו אלא להלכה לפי שכבר נשאלו בענין זה הרבה פעמים ולא מצינו שעשו מעשה בזה".²⁶ ר' יוסף קארו כותב: "הני מילי בהם ובדורות הראשונים שהיו יודעים הדברים בסבותיהם אבל בדורות אלו מאן לימא לן דיש כח בידנו להפקיע קידושי תורה...".²⁷ כך פוסק גם הרמ"א.²⁸

בתקופות מסוימות ובמקומות אחדים התקבלו בקהילות תקנות המפקיעות איסורים. כותב הנחלת שבעה: "תקנות שו"ם וחכמי צרפת שהוא בדבר ממון והוא נגד דין תורה שהבעל יורש את אשתו, והם תקנו החזרה, ותקנות טוליטולה ומולינה בענין הנישואין שבטור אבן העזר סימן קיח... דבדבר ממון יכולין לעקור דבר מן התורה אפילו בקום ועשה".²⁹ בפאדוואה תקנו: "... שלא יוכל ולא יהיה רשאי שום אדם בעיר הזאת לקדש שום אשה, נערה או בתולה, אם לא בהסכמת ובמעמד אביה או אמה... וגם אותן הקדושין אשר יהיו נתנן נגד הסכמה זו יהיו כדבר הפקר, ויהיו נעקרי' ובטלין ומבוטלין...".³⁰ בירושלים החליטו: "... שכל איש או אשה אשר קבע דירתו בארצות החיים... ולא נמצא לו יורש מדאורייתא בשעת מיתתו אזי כל עזבונו היה יהיה לכוללות עיה"ק לצרכי הוצאות העיר לחזק את בדק לישוב הארץ".³¹

²¹ שו"ת הרא"ש לה א. וראה שלטי הגבורים בבלי בבא בתרא דף מה א מדפי הרי"ף, שכל המקדש אדעתא דבית דין מקדש. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 161 – 167.

²² ראה שו"ת הרשב"א א אלף רו. וראה שו"ת הרשב"א א תקנא כדעת הרא"ש.

²³ תשב"ץ ב רסה.

²⁴ שו"ת הרשב"ש קיב. וראה הרב יוסף כהן, "כח בית דין ומוסדות הצבור בתקנות לשנוי דיני ירושה", התורה והמדינה ה - ו עמ' קעז - קצ. וראה התקנות בישראל ד עמ' תקנט - תקסח; תחיקה לישראל על פי התורה ב. ²⁵ שו"ת הריב"ש שה. וראה שם סימן שצט. וראה שו"ת הבי"ח נא: "בענין שכר הדיינים... מיהו צריך לי עיון על קולא זו שנהגו בו ליקח מבעלי דינין... דהלא אין כח בשום תקנה להתיר האיסור וכמ"ש הריב"ש". וראה המסחר במשפט העברי עמ' 217 – 222, דיון רחב לגבי תקנה קדומה הנוגעת לרבית.

²⁶ תשב"ץ א קלג. וראה שו"ת מהרש"ל לג; סעיף פא הערה 9.

²⁷ שו"ת בית יוסף י.

²⁸ ראה שו"ע אבהע"ז כח כא.

²⁹ נחלת שבעה כז טו. ראה א"ת ערך ירושה טור רס.

³⁰ פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב שצו, תקנה משנת שע"ה לפ"ק. וראה שו"ת משפטי שמואל פג; שו"ת חיים ושלום ב אבהע"ז כו.

³¹ ספר התקנות עמ' א. וראה סעיף רלו הערה 57.

גם כיום יש לפרנסים סמכות להפקיר ממון. פוסק המהרש"ם: "לכן נראה עיקר דסוגיה דעלמא כדעת הסוברים דהפקר בית דין הפקר בכל בית דין שהמחוס רבים עליהם ולא דוקא גדולי הדור".³² המהרש"ם מכריע להלכה שלבית דין חשוב סמכות לקבל תקנות גם בעניני רבית.³³

עם קום המדינה התעורר דיון ציבורי על דיני ירושה. כותב הרב טולידנו: "יש מקום לדון בתיקון הדבר גם בארץ ישראל, לסלק מעלינו את תלוונות החופשים בענין ירושת הבת".³⁴ דעת החזו"א אינה כן: "ומי לא שמע מרבתינו כי אנחנו דור יתום, ואין אנו ראויים כלל לתקן תקנות, שצריך לזה גדלות בתורה במדה מופלאה, ואנחנו ירדנו פלאים והדיוטים אנחנו ואיך נעזי פנינו ונקשה ערפנו לומר חכמים אנחנו ויש כח בידינו להפקיר ממון ולקבוע תקנות לדורות".³⁵

גם מי שסובר שיש לחכמי דורנו סמכות לקבל תקנות שיש להן השלכות על הלכות איסור והתר מסכים שיש לעשות זאת רק בשעת צורך גדול מאד.³⁶ פוסק הרב הרצוג: "ואמנם בנוגע להפקעת הקידושין על יסוד כל דמקדש וגו'... מעולם לא שמענו ח"ו מי שיעשה מעשה בדבר זה... ועדיין קשה ממה שיש כח ביד כל בית דין אפילו להמית... וההסבר כנראה הוא, שלהמית אדם מישראל יש לנו לבטוח בשארית ישראל שחמורה להם לאין שיעור שפיכת דמים ולא יעשו מבלי שיהא ברור שהוא צורך שעה ומיגדר מילתא, אבל בעניני קידושין יש סכנה גדולה שמתוך שיחוסו על אשה עלובה יעשו כך אף ללא צורך שעה ומיגדר מילתא ממש".³⁷ כותב החזו"א: "ראוי היה לכל מאמין לשוב לאמונתו בשמעו דרישה לכפירה מוחלטת שיאמרו תירש הבת עם הבן אשר כבר לחמו בזה החכמים עם הצדוקים ולתמהונו נאטמו הלבבות ותחת תקיפות הדעת ואמץ הרוח לעמוד כצור נצב, באמונת אמן כי המשפט לאלקי הוא... ימצאו אלו שדעתם שפילה ויבקשו תחבולות להשתחוות להכפירה".³⁸

³² משמרת שלום קונטרס תיקון עולם סימן רל"א ס"ק יב בעקבות הרמ"א שו"ע חו"מ ב. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ב בעיקר פרקים שני ושלישי; שו"ת משנה הלכות ב לה.

³³ ראה משפט שלום קונטרס תיקון עולם סימן רל"א ס"ק יב. ראה תחוקה לישראל על פי התורה ב פרק ראשון, וראה גם מפתח הנמצא שם בסוף חלק ג ערך הפקר בית דין הפקר.

³⁴ תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 189. וראה גשר החיים א סוף פרק א: "ות"ח עשיר אחד עשה מעשה והנחיל בצוואה את כל רכושו רק עפ"י התורה... והנחיל שטאה ותחרות ופירוד במשפחתו...". וראה שו"ת מהריט"ץ החדשות לב: "מה גם בענין נחלות, לעולם נוהגים שהבנות נוטלות חלקם מהזכרים בדיני הגוים ודייני ישראל מקהים שיניהם ואין יכולים למחות בידם. ומה גם בוואק"ף אוול"ד הוא מנהג קדום מזקני העיר לדון בדין זה בדיני האומות. הילכך אין למחות בידם אפי' היה שלא כהלכה". וראה טובי העיר ג כג: "יש בסמכותם של הנבחרים לתקן תקנות בירושות באופן שהירושה תתחלק שלא לפי דין תורה".

³⁵ קובץ אגרות א צו. וראה שו"ת חלקת יעקב חו"מ יט: "... דאין לנו כעת הכח של ד' ארצות כמקדם לתקן תקנות". לעומתם פוסק שו"ת נשמת חיים ק: "יש לומר גם בחמץ וגם בריבית, דכדי להפריש העם מאיסור לב בית דין מתנה עליהם שיהא החמץ הפקר, ושתהא ההלואה באופנים המועילים להתר". וראה משנת יוסף, שביעית ז ג, "קונטרס מכירת פירות שביעית ואוצר ב"ד" וכן מנחת ירושלים פרק ט, שההתר של חקלאים לקבל יותר מהוצאות הקטיפ מאוצר בית דין הוא מכח 'הפקר בית דין הפקר'. וראה שו"ת תשובות והנהגות ג תנא, שדן בשאלה לאיזה בית דין יש סמכות להפקיר ממון לצורך זה. וראה שו"ת משנה הלכות ט שיט.

³⁶ שור וראה שהרא"ש שתמד בתקנה להפקיע קידושין התנגד לתקנה שגורמת להתיר איסור רבית. ראה שו"ת שו"ע יו"ד סימן רכח ס"ק צה בשם שו"ת הרא"ש קח כא.

³⁷ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 75. וראה שם עמ' 74. וראה שו"ת חתם סופר אבהע"ז א קח, שאין לסמוך על הפקר בית דין הפקר בעניני קידושין משום שיתכן שהלכה כר"ת, ובענין תקנה חדשה שיש בה רווחא להאי ופסידא להאי בעינן הסכמה של כל בני העיר. וראה סעיף קכט.

³⁸ קובץ אגרות א צו.

פא. תנאים הכרחיים להוראת שעה¹

- א. **חיזוק הדת ותיקון העולם²** פוסק הרמב"ם: "... כשם שהרופא חותך ידו או רגלו של זה כדי שיחיה כולו כך בית דין מורים בזמן מן הזמנים לעבור על קצת מצוות לפי שעה כדי שיתקיימו כולם...".³ כותב הנצי"ב: "הכלל דלהתיר איסור בשביל איסור צריך להיות מתון הרבה, וכמו רפואת הגוף שאם רואה הרופא דידו של אדם כואב הרבה, פעם מחליט לחתוך אותה כדי שלא יתמשך הכאב הלאה בחלל הגוף ויסתכן, ופעם מחליט דמוטב לסבול הכאב ולא להפסיד היד, ודבר זה אינו נעשה כי אם בישוב דעת איזה רופאים יחד דשני הצדדים מסוכנים כך רפואת הנפש המקולקל בזה האופן צריך ישוב הרבה עם איזה דעות ב"א גדולי תורה ובקרבים אלקים ישפוט שלא ליתי ליד חורבה ח"ו".⁴
- יש להמנע מפסיקה על פי גדרי הוראת שעה אשר פותרת בעיה אחת ויוצרת בעיה אחרת, בין אם בין אדם למקום⁵ ובין אם בין אדם לחברו.⁶ פוסק המהרש"ם: "לא יתכן לעשות תקנה בשביל א' ולהפסיד על ידי זה ממון של אחר".⁷
- ב. **אין מנוס מלעבור עבירה⁸** כותב המהרש"ל: "בענין שלא תבא בנות ישראל לידי תקלה וקלון, כתב רבינו ירוחם בשם הרשב"א, שכל ציבור יש להם כח, לעשות הסכמה ביניהם, דכל מאן דמקדש בכל עשרה, שלא יהיו קידושיו קידושין... אבל למעשה הייתי חוכך להחמיר... אילו רצו... לגדור בפני תקלות אלו יעשו תקנה במעמד כולם, ויפקיעו... כל ממון שינתן לשום אשה מקהלם, הפקעה גמורה, הפקר גמור, אלא אם כן תקבלם האשה מדעת, ומדעת אביה... וכן ילמוד אדם בתוך ביתו, וילמוד לנערותיו, לאסור על עצמו, ע"ד המקום, וע"ד הרבים, בלא שום פתח היתר וחרטה, כל ממון שינתן לה בתורת קידושין, אפילו תקבלם מדעתם, אם לא בפני פלוני ופלוני, וכן אני הודעתי פעמים לבנות עירינו".⁹
- פוסק החתם סופר: "ועוד נ"ל דאפי' הסוברים בהפקר ב"ד מועיל בזה"י מה"י, מ"מ יודו

¹ הכללים המופיעים בספר חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל י ב ניתנים לישום בכל מקרה של פסיקה על פי גדרי הוראת שעה.

² ראה סעיף מו.

³ רמב"ם ממרים ב ד.

⁴ שו"ת משיב דבר ב מד.

⁵ ראה תוספות בבלי בבא בתרא קטו ב ד"ה אפילו, שאין לעשות תקנה במקום שהיא עלולה להתפרש בעיני הציבור כנצחון השקפת הצדוקים. וראה דרשות חתם סופר א דרוש לו' אדר תקע"ט עמ' 364, ששאל טען שהוא נענה לבקשת העם בזמן המלחמה עם עמלק על פי גדרי הוראת שעה כדי למנוע מרידה והנביא עונה לו שהענות לעם היא אינה לחיזוק הדת, עיי"ש. וראה אגרות ר' יצחק אלחנן א סב, עמ' רלו.

⁶ ראה שו"ת נשמת חיים נב בענין התר קטניות לעניים בפסח: "הדבר הזה תלוי לפי ראות עיני המורה, ואם הוא מוצא טוב ונחוץ להתיר בהוראת שעה בעירו, אין חשש בזה. אך החכם עיניו בראשו שלא יוצמח מזה איזה פירוד הלבבות ומחלוקת חלילה וחס מחמת שנוי הדעות, ואז יצא שכרו בהפסדו והאמת והשלום אהבו".

⁷ עין הרועים ערך תקנה יג.

⁸ לדוגמא. הגמרא בבלי שבועות מה א דנה מפני מה חכמים תקנו ששכיר נשבע ונוטל ולא פתרו את הבעיה של השכירים העניים באופן שונה. וראה ריטב"א חולין ה א: "למה יתיר לו הקדוש ברוך הוא איסור שלא לצורך וכי אין לו להקב"ה בשר של היתר לתת לו או מעובדיה או משבעת האלפים...". וראה משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לספר זרעים עמ' 7, שאלישע צוה לחרות עצי פרי במלחמת מואב מדין הוראת שעה. וצ"ע למה היה צריך להתיר זאת. ויתכן שלא היתה כונה לרשת את ארצם והיה צורך להענישם בחומרא יתירה מפני שהם הפרו ברית, ראה מלכים ב ג ה. וראה מלחמה ושלום ביחסי ישראל – יהודה עמי' 173.

⁹ שו"ת קדושין ג כב. וראה שו"ת הרשב"א א תקנא.

שלא יועיל רק אם א"א בענין אחר אבל אם אפשר - לא".¹⁰ פוסק הראי"ה קוק: "שכל העברה על דת שאנו מוותרים לעבור מפני האונס של סכנה, אנו חייבים לעשות כל טצדקי שבעולם לתקן את המעמד שלא נבא לידי האונס, כדי שנשאר נמנים בקיום תורתנו הקדושה".¹¹

ג. **ההתר מדתי** כותב המהרי"ץ חיות: "אבל אם לא נגלה לעיני כל התועלת העצום, אז אף דלפי הכרע דעתו של החכם עולה על רוחו כי נחוצה עקירה זו, מ"מ כ"ז דלא ידענו התועלת בבירור אין עוקרין מצוות התורה".¹² כותב הנצי"ב על הוראת שעה של בית הדין הגדול: "פשיטא דצריכין לברר התועלת, ויראו בעיני שכלם שיהי' מזה תועלת".¹³

ככל שהצורך גדול יותר¹⁴ כך ניתן להתיר איסורים חמורים יותר.¹⁵ החתם סופר כותב: "... מה שמקילין הבית דין כדי להקים התורה צריך שיהיה פחות ממה שמקיימין על ידי

¹⁰ שו"ת חתם סופר אבהע"ז א קח.

¹¹ אגרות הראיה ג תשסה:

¹² כל ספרי מהרי"ץ חיות א ספר תורת נביאים פרק חמישי.

¹³ עמק הספרי, ספרי על דברים יג ו. וראה העמק שאלה, שאילתות דרב אחאי ואון קסז יז, שהכלל של מוטב שיחלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה תקף, רק כאשר רבים הסיכויים שאכן תשמרנה שבתות הרבה.

¹⁴ מדת הצורך תלויה בגורמים הבאים: א. חומרת האיסור או הנזק שרוצים למנוע. ראה שו"ת ובחרת בחיים סד, שמבאר מה החילוק בין מכירת חמץ בפסח ובין מכירת עסק לנכרי מדי שבת כדי שנכריס יפעילו אותו: "... נראה דאין ללמוד מחמץ בפסח... וגם הוא איסור סקילה ובודאי יש חילוק בין איסור לאו לאיסור כרת".

ב. במדת הודאות שמונעים את האיסור או את הנזק. כאשר ודאי שההתר יביא תועלת מותר להקדים ולעשות איסור קל בהוה מאשר לעשות איסור חמור יותר בעתיד, ראה הרחב דבר, העמק דבר במדבר יז יב אות א ושו"ת אגרות משה או"ח ג ט. וראה הליכות שלמה ב מועדים פרק ג א: "מי שלא יוכל להתענות ביום הכפורים אם יתענה בצום גדליהו, לא יתענה בצום גדליהו". וראה אגרות משה חו"מ ב סה שאדם רשאי ומצווה לחבול בעצמו חבלה קטנה כדי למנוע מעצמו בעתיד חבלה גדולה, וראה נשמת אברהם ה או"ח שכח ס"ק ב. אם הצורך אינו ודאי יש לשקול את ההתר במתינות יתירה, ראה הרחב דבר שם; פתחי תשובה יו"ד שלד ס"ק יט; חזו"א יו"ד רח ז = אהלות כב לב.

¹⁵ חומרת האיסורים שרוצים שניתן להתיר תלויה בגורמים הבאים: א. היחס בין האיסור שעוברים והאיסור או הנזק שרוצים למנוע. ראה שו"ת חכם צבי לח: "ונראה דבסייג גמור וגדר גדול אפי' בלעבור על ד"ת הרשות בידו ולדבר הרשות אפי' לעבור על ד"ס אין כח ביד הרבים לכוף לשום אדם". וראה שו"ת מנחת שלמה לה א, שמוטב להכשיל את הזולת בעבירה קלה ולהצילו מלעבור עבירה חמורה.

ב. האם האיסור הוא בקום עשה או בשב ואל תעשה, ראה בבלי יבמות צ ב. וראה בית הבחירה יבמות צ ב; פמ"ג א"א שו"ע או"ח רמב א. כעין זה ראה שו"ת תשובות והנהגות ב רנו: "האם מותר למסעדה להגיש בתשעת הימים ארוחות עם בשר לאנשים שבלאו הכי יאכלו טרפות... בודאי אנו משתדלים להקל האיסור לעבריינים, ואם בעל המסעדה רוצה לפתוח כדי להציל מאיסור טריפות מותר לנו לשתוק שאנו לא מתירין לעם ישראל דבר האסור. אמנם כל זה הוא שלא למחות, אבל לתת הכשר לאיסור אין לזה היתר ח"ו".

ג. האם העבירה שמתירים היא נדירה או תדירה. ראה שו"ת שיבת ציון ו: "אם יש מקום לתקן במקומות שמוכרים המצות להכריח את הכהנים לצאת מבית הכנסת בשעת קריאת הראשון לעלות לתורה כדי שיכולים לקרות לתורה לישראל במקום כהן כדי שיתרבה מעות קנין המצות ולא יגיע ע"י זה הפסד להכנסת הקהל... וגם לא שייך בזה עקירת הלכה כל כך כיון שהוא רק פעם אחת בשנה ואינו בתמידות, אבל תקנה שיהיה תמיד שהקונה המצות רשאי להכריח את הכהנים לצאת זה הוא נגד דין תורה". וראה שו"ת מהרש"ם ג רסח: "נשאלתי בדבר א' שדר עם אשתו יותר מעשר שנים ואין לו בנים. ואמר רופא א' מומחה גדול שיתן לו זרעו לתוך צנצנת והוא יקלח הזרע לתוך רחם האישה ע"י שפופרת ועי"ז תתעבר ותלד. (כי ע"י שפי הרחם צר לא יוקלט בתשמיש הזרע לתוכה) אם מותר לעשות כן... ח"ו להקל והמיקל בזה עתיד ליתן את הדין. ואף שהתורה התירה למחוק את שמו יתברך לעשות שלום וכ"י אין ללמוד מזה להתיר בני"ד

זה...".¹⁶ פוסק הראי"ה קוק: "והסברא נותנת כך, דאיך אפשר דתתן תורה רשות לעקור דבר מה"ת בלא טעם וסמך, והלא גם בשב ואל תעשה גם כן בעינן טעם, אלא ודאי דהנפקא מינה היא רק בחוזק הטעם והכרחו".¹⁷

התורה אינה מתירה לעבור כמה איסורים חמורים, גם לא כהוראת שעה.¹⁸ אסור לקבל תקנה או הוראה המתירות עבודה זרה¹⁹ או הגורמת לחילול השם.²⁰

דשא"ה שהוא רק פ"א ולא להתיר לעשות כן בתמידות". וראה שו"ת ובחרת בחיים סד, המתנגד למכירת עסק לנכרי מדי שבת כדי שנכרים יפעילו אותו: "נראה דאין ללמוד מחמץ בפסח דהוי רק פעם אחת בשנה...". ראה אגרות ר' חיים עוזר ב תקיב: "... ובכלל אין למדים משעת חירום וצורך שעה ואספות ארעיות, לעניינים קבועים לדורות".

ד. האם העבירה שמתירים נעשית בפרהסיא או בצנעא ראה שו"ת מנחת יצחק ח לו: "בנדון לאכול מצות שנאפו שלא לשם פסח בערב פסח שחל בשבת... אם למשל בבית החולים שצריכים להאכיל איזה פת ויש לבחור הרע במיעוטו, ואולי שייך כן גם במחנות צבא... אבל כ"ז יש לדיין לדון להורות לפי המקום והנחיצות מדינא דמאכלין לחולה הקל הקל, וגם זה בצנעא ובלא פרסום שיש בזה הוראת היתר על דבר האסור ומקובל מדור דורות". וראה עלינו לשבח דברים ב עמ' תפז: "... לא כדאי לפרסם התרים שנעשו לצורך שעה". וראה אות ה.

ה. האם העבירה היא של יחידים או של רבים ראה עקידת יצחק שער כ: "אמנם החטא הקטן - כשיסכימו עליו דעת הרבים, והדת ניתנה בבתי דיניהם שלא למחות בו, הנה הוא זימה ועוון פלילי וחטאת הקהל כולו, ולא ניתן למחילה אם לא בפורענות הקהל כמו שהיה בבני בנימין על השתתפם בעוון, והוא היה עוון סדום... ולכן טוב הוא ומוטב שיכרתו או ישרפו או יסקלו החטאים ההם בנפשותם משתעקק אות אחד מהתורה בהסכמת הרבים". וראה שו"ת הריב"ש סימן תכה; שו"ת הרדב"ז ד רפז. וראה אליעזר ריבלין "תקנות ציבור וסדרי משפט", המשפט העברי קובץ שני, עמ' 100, בשם הרב רפאל מרדכי מלכי: "שאין לעבור על דברי תורה... כהא שנשמע מפרנסי הגולה, שמניחין ביניהם קדשה בבנות ישראל כדי שלא יזדווגו הבחורים בגויות והוא מגדר מלתא, ואינו כן!" וראה שו"ת אגרות משה אורח חיים ד לה, שדן בשאלה האם יש מקום להתיר ריקודים מעורבים בבית כנסת ולמנוע צעירים מללכת למקומות בהם יפגשו נכרים. ויש להקשות עליו ממש"כ רש"י בבלי מנחות מג א ד"ה משום זונה, שלפי לשון ראשונה שם עשו תקנה לזונה ישראלית שלא תכשל בנכרים. הערת הרב נבנצל: "אבל לא להכשילה במשהו אחר". וראה שו"ת ציץ אליעזר ז כב: "לא ניתן להמיר אפילו החטא החמור ביותר של היחיד על חטא הקל ביותר של הרבים או אשר יבוא עליו רשות ב"ד". וראה שו"ת משנה הלכות יג קיג: "דלהתיר איסור דרבנן לרבים הוא גרוע מיחידים העוברים על דאורייתא".

ו. האם ניתנת הוראה מפורשת לעבור על איסור או שמורים לעבור על איסור בהערמה ראה שו"ת יחיה דעת ג לח. וראה שו"ת משנה הלכות ח טו שאין כח לגדולי הדור לתקן שכהן לא ישא כפים אך בידם לתקן שהכהן יצא וממילא לא ישא כפיו.

ז. האם מורי הוראה מתירים איסורים או שההתר יוצא מפיהם של פרנסים, ראה סעיף נו הערה 56.
ח. יש מקום להקל יותר אם עוברים איסור כדי למנוע עבירות זהות רבות בעתיד, בבחינת "חלל עליו שבת אחת וכו'". וראה בבלי מנחות מא א: "עמוד וחסא בחטאת בשביל שתזכה בחטאת אמרינן וכו'". וראה שו"ת חתם סופר יו"ד רמה; משך חכמה דברים יב יג - יד. וראה עין הרועים, תקנה, אות יא.
ט. יש מקום להקל יותר אם על פי טעמי המצוה לכתחילה אין מקום לאסור, ראה שבת הארץ, מבוא יג. ונראה שטעם זה הקלו חכמים והתירו להסתמך על עד אחד בענין עגונה למרות שיש בכך משום דבר שבערוה. מטעם זה הקלו גדולי הדורות בעניני התר עיסקא בפרט בהלואה לעשירים ועוד. וראה סעיף סא.

י. יש מקום להקל יותר לגבי תקנות חכמים שלא התקבלו על ידי בית הדין הגדול, ראה סעיף עה הערה 15.
דרשות החתם סופר א דף קפב ב. וראה נחלת שבעה שטרות כז ז: "... נמצא בכגון זה יש לקיים המנהג אפילו אם נעשה קצת באיסור לפום ריהטא, אבל באמת התיקון הוא יותר מן העיוות".

¹⁷ שו"ת דעת כהן קמח.

¹⁸ ראה סעיפים עג עה עו, על אפשרות לערוך שינויים בתורה.

אסור לקבל תקנה העשויה לגרום לשכחת התורה או לעקירתה. כותב החתם סופר: "ע"ת לעשות לה' הפרו תורתך'... 'עתי' - דייקא לעיתים ושעה ולא לעקור מצוה לגמרי לעולם. ועוד 'הפרו תורתך' ולא להסר תורתך ח"ו... היינו מפיר ומיגז גיזי והשרש קיים".²¹ פוסק הרב הרצוג: "להכשיר בדרך סיטוני עדות האשה ללא הפליה, זה לא היה אפילו בכח סנהדרי גדולה של ישראל בשעתה, שזוהי פשוט עקירת התורה".²²

ד. **ההתר אינו יתר על הנחוץ** כותב הרשב"ם: "שכל מה שיוכלו חכמים לתקן כדי שלא יהו נראין עוקרין דבר מן התורה התקיננו".²³
עבירה קלה אסור לעבור עבירה חמורה אם ניתן לפתור את הבעיה באמצעות עבירה קלה.²⁴

¹⁹ ראה שו"ת דעת כהן קצג שמשוה בין סמכות בית הדין לסמכות נביא בענין זה. ויש לדון בהרחבה בענין תקנות המתירות ג"ע ושפ"ד. וראה בבלי סנהדרין קז א: "... מוטב יעבוד עבודה זרה ואל יחלל שם שמים בפרהסיא", ומשמע למסקנה של הסוגיה שם שטענתו של דוד לא נסתרה. וראה חידושי"א שם.

²⁰ וראה תשובות וכתבים מח: "ובכלל צריך זהירות יתירה בהיתר פקוח נפש בדברים שהפ"נ לפנינו אלא בעתיד ואם באנו להפריז על המדה, יפתחו כל החנויות בשבת בארצות הגולה בטענת הפסד כל הפרנסה ויבוא לפקו"נ וצריך לשקול במאזני צדק, ובכלל אם הנידון לביטול השבת הוא כחילול השם, ובחילול השם יש דין יהרג וא"י, וגם זה צריך שיקול הדעת". וראה פאר הדור ג' עמ' קפו.

²¹ תורת משה, עקב הפרה ד"ה עת. וראה תורת משה תצוה דף עו ב: "ונראה דשאלו היה שומע דברי העם... והי' בעיניו לחילול השם במה שהמון עם מתאוננים ויבואו על ידי זה לשנוא דרכי התורה ולתעבם ולדבר בה' ומשיחו באמרם שמצות התורה היא להרוג אנשים זכאים וסבר הוא שטוב לעבור בשב ואל תעשה ולעשות סייג כדי לאהב את התורה שע"י יקיימו אותה. אבל באמת טעה בזה. אדרבא. אם נותן להמון מקום שלמראה עיניהם ישפטו על דיני התורה על ידי זה יהיה ביטול התורה לגמרי. היום לא יבינו זה ולמחר זה ויתבטלו מהתורה. אלא אדרבא, צריך להחזיק בעיניהם שא-ל דעות ה' ולו נתכנו עלילות ואדם שכלו קט מלהבין". וראה, לדוגמא, תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 40 בעניני ירושה. וראה דרשות בית ישי ב סימן נה: "דמה שאמרו לפי שעה יכול להתמשך אלפים בשנים כל עוד שיש בזה משום מיגדר מילתא".

²² תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 64. ראה מנחת חינוך רפו ס"ק ג שאין לגזור גזירה הגורמת לביטול מצוה לעולם. וראה שו"ת תשובות והנהגות ב תשיח הדרכה לעריכת צוואה למי שמבקש להשוות בנות לבנים, והמחבר מוסיף שהוא אינו מסכים "לסדר כן בקביעות לעקור בזה דין תורה אף שמועיל מן הדין". אמנם מצאנו שהיה ראוי לתקן גם כאשר היה מקום לחשש לעקירת התורה. ראה שיחות לספר בראשית כד שר' זכריה בן אבקיילס לא רצה להתיר להטיל מום בקדשים כי חשש מפני שכחת התורה אך הוא לא העריך נכונה את שכחת התורה הבאה בעקבות חרבן בית המקדש. וראה חשוקי חמד על שבת עמ' קיז שר' זכריה בן אבקיילס לא התיר הקרבת בעלי מומים משום שהוא חשש שאם הוא יתיר זאת במקום סכנה יבואו להקל בכך גם שלא במקום סכנה, אך הוא לא דן בשאלה מפני חכמים ביקרו את ר' זכריה בן אבקיילס על ענוותנותו. ראוי לציין כי הכלי יקר דברים יז יא כותב שמונת להורות על פי גדרי הוראת שעה רק אם מסתמכים על דעת יחיד שנחתה מהלכה. וגדר זה לא נמצא באחרונים וצ"ע. וראה עין הרועים ערך תקנה ט: "היכי דמתקנים תקנה לתקן איזה חשש, אם לא ניתקן הדבר בזה לגמרי אין לתקן כלל, דאין תקנה לחצאין". ויש לעיין אם לדעתו זה שיקול ערכי או שיקול מעשי.

²³ רשב"ם בבלי ב"ב סה א ד"ה הרי היא כקרקע.

²⁴ ראה, למשל, בבלי חגיגה טז א: "אמר ר' אלעאי הזקן: אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו ילך למקום שאין מכירים אותו וילבש שחורים ויתכסה שחורים ויעשה כמו שלבו חפץ ואל יחלל שם שמים בפרהסיא". וראה נפתלי בר אילן, "חולה שיצרו תוקפו", אסיא מט - נ תמוז תש"ן עמ' 24 - 35, שנחלקו ראשונים בשאלה האם כוונת הגמרא להתיר לאותו אדם לעבור עבירה במקום אחר. וראה רש"י בבלי ברכות ח א ד"ה הא דכייף ליה. וראה שו"ת חתם סופר או"ח קכב, שאם יש הצדקה להתיר קטניות בפסח אז לפחות יש לחלוט את הקטניות. וראה חזו"א קסז יג: "נמצא לדינא אם יש הכרח לכתוב ס"ת נו"ן בשאר לשון לאינם מכירים בלה"ק ואפשר להם לכתוב בסופר כשר על הספר בדיו צריך לכתבו כדת של תורה וצריך לכתוב ספר שלם.

- הגבלה בזמן האגרות משה פוסק: "... אבל צריך לפרסם ולהודיע שהוא רק הוראת שעה מפני הדחק רק בשנה זו".²⁵
- הגבלה במקום כותב הבאר משה על התר לעשות הערמה של מכירה בשבת: "רבינו הבעל דברי חיים זכ"ע ראה שבני אנשי גאליציא פרוצים ומקילים הרבה בדבר וחשש שיבואו לידי מכשול וחילול שבת גמור על כן יצא בכח היתרא שלא יעברו ולא יחללו ש"ק ועד שיאכלנו באיסור יאכלנה בהיתר. משא"כ מרן משינאווע זכ"ע צווח ככרוכיא כי במדינת הגר לא זילזלו בשום דבר אלו בעלי השדות וחשש שעל ידי היתר שיצא מתחת ידו הגדולה של אביו... גם אלו שלא דרשו היתר שטר מכירה יבקשו לעשות כמעשיהם, על כן הרעיש על ההיתר כדי שלא יפרוץ ושניהם לשם שמים כוונתי".²⁶ כותב האמרי אמת: "שונים המנהגים האלו הרבה פעמים ממדינה למדינה, ומה שנכון במדינה אחת עלול להיות במדינה שניה מסוכן כארסו של עכנאי אם נלמד מהתרבות של אחרים".²⁷
- ה. **לשם שמים** כותב הנצי"ב: "דלהשתמש בעבירה לשמה יש לזהר הרבה שלא ליהנות ממנה כלום".²⁸ כותב השם משמואל: "... שעבירה לשמה צריכה להיות לשמה בתכלית בלי עירוב כוונה צדדית כל שהיא".²⁹
- ו. **"והייתם נקיים"** הציבור צריך להיות משוכנע שאכן יש הצדקה לקבל הוראת השעה.³⁰ כותב הכתב סופר: "... אלא כל שנראה להמון כעקירת דבר מה"ת אין בכח חכמים, שנראה כעוקר מה"ת, אבל כל שיש סמך וטעם קצת, הגם שאין טעם וסברה זו מה"ת, מכל מקום לא נראה כעוקר דבר מה"ת שיתלו השומעים והרואים כי מטעם זה מותר הדבר מה"ת".³¹
- ז. **תמיכה ציבורית** כותב הסמ"ע על אודות התר עיסקא: "ולכן הסכימו ראשי המדינות שי' שכל קהילה יתמנו אנשים ידועים מכל משפחה ומשפחה... והממונים יסבירו ענין ההיתר למלוה והלוה שלא יהי' ביניהם כחוכא וטלולא".³²
- בעת שנאלצים לפעול על פי גדרי הוראת שעה מן הראוי לנסות להקטין את הנזקים שהוראה מעין זו עלולה לגרום לשלטון החוק. כותב הר"ן בדרשותיו בעניני הנהגת ציבור: "... כמנהג

ואם משום עת לעשות צריך לכתוב מגלה אין לדקדק בקלף ודיו ואף לא בסופר ומותר בדפוס אבל אפשר דצריך לדקדק בלה"ק. ואם משום עת לעשות אי אפשר לדקדק בקלף או בסופר א"צ לדקדק בסי' שלם".²⁵

שו"ת אגרות משה או"ח ב קה. וראה ממרים ב ט. וראה חשוקי חמד עבודה זרה עמ' תסא: "להיות רב בבית כנסת שאין בה מחיצה בעזרת נשים... אם הרב משער שתוך שנה יצליח להשפיע עליהם לעשות מחיצה כדת וכדין יקבל את הרבנות...".²⁶

שו"ת באר משה ג קכג. וראה שערים המצוינים בהלכה עג ס"ק יב בשם הגה"ק ממונקאטש.²⁷

אוסף מכתבים ודברים מכתב כח.²⁸

הרחב דבר, העמק דבר בראשית כז א אות א.²⁹

שם משמואל פרשת פנחס תרע"ז ד"ה ונראה לפרש.³⁰

בין השאר יש לקחת בחשבון כיצד הציבור הרחב רואה את חומרת העבירה שעוברים עליה לעבור אותה, ראה עלינו לשבח במדבר עמ' תקסט.³¹

שו"ת כתב סופר אבן העזר נט. וראה תוספות בבלי יבמות פח א ד"ה מתוך: "בדבר שיש קצת טעם וסמך לא חשיבו עוקר דבר מן התורה". כיו"ב כותב הראב"ד בתמים דעים רג. וראה קובץ שיעורים ביצה ד שאין לתקן אם לא מוצאים לכך אסמכתא בתורה. וראה הליכות שלמה ב מועדים פרק ג ארחות הלכה 13, שלא ראוי לפרסם הלכות הנוגעות לקירוב רחוקים "כהלכות קבועות לרבים".³²

סוף קונטרס התקנות של ועדי הארצות, נדפס בסוף הכלבו.

הרופא החכם, כשהוא צריך להאכיל איזה סם מצד התיקון הנמשך ממנו, ויראה שיהיה אפשר להמשך ממנו איזה נזק, שידחה ההיזק שהוא באיזה תחבולה ויגן בעדו...³³ "כ... כי בכונה לא סדרתי את כל הדברים בענין זה בהבנה גמורה, מסודרת ועמוקה כראוי, וכמה צדדים וטעמים ברורים השמטתי לגמרי, והכל כדי שלא יקלט על ידי זה ענין ההיתר יותר מדי."³⁴

כאשר הפוסקים מתירים חילול שבת משום פיקוח נפש,³⁵ מלאכות דרבנן בשמיטה³⁶ מלאכות בחול המועד,³⁷ ועוד כיוצא בזה³⁸ הם מתירים זאת על פי גדרי הוראת שעה.

גם כיום אין להתיר על פי גדרי הוראת שעה אלא אם כן התמלאו כל התנאים ההכרחיים המצדיקים זאת.³⁹

³³ דרשות הר"ן הדרוש השמיני. וראה ספר חסידים (מרג.) קעו. וראה סעיף מג הערה 40.

³⁴ אגרות הראיה א שיא.

³⁵ ההתר לעבור עבירות על מנת להציל חיים מותנה בכך שפועלים למען מטרה ראויה היינו, שיש חשש לפיקוח נפש), רק אם היא סבירה בהתאם למטרה היינו שיש סיכוי להציל חיים, ולמדת הפגיעה, למעט שלש עבירות חמורות), רק אם אין מנוס מכך (ראה ש"כ לב לד. וראה שו"ע יו"ד קנה ג בהגה) ורק אם לא עוברים עבירות יתר על הנדרש (ראה רמב"ם שבת ב ח וראה ש"כ לב כח - כט).

³⁶ ראה הארץ ומצוותיה הלכות שמיטה פרק ג ה, שההתר לעשות בשמיטה מלאכות לאוקמי הוא רק למען מטרה ראויה - "להצלת קיומו וכו' ", רק אם היא סבירה בהתאם למטרה שהיא מניעת הפסד, ולמדת הפגיעה, רק איסורי דרבנן, אין מנוס מלעשותה - "אם אפשר לבצעה לפני שנת השמיטה אין לדחותה לשנת השמיטה", והיא אינה למעלה מן הנדרש - "אם אפשר להסתפק בפעולה חד פעמית, אין לחזור עליה שוב לשם הרוחה".

³⁷ ראה א"ת ערך חול המועד.

³⁸ ראה כיוצא בזה שו"ע או"ח יד ומשנה ברורה ס"ק יג; שם כה ומ"ב ס"ק נג; שם תקפו ומ"ב ס"ק ט.

³⁹ ראה סעיף צט.

פב. מדת חסידות והוראת שעה

מחוקקים רשאים להפוך מדת חסידות לחוק מחייב אם מטרתם היא חיזוק הדת או תיקון העולם.¹ פוסק הרב הרצוג: "... יש כח ביד חז"ל, לתקן, לכופף על דבר שמצותו כלולה כבר בתורה, כשרואים צורך גדול בכך, לתיקון העולם, ואין זו עקירת דבר מן התורה, בקום עשה, שנמסר בידם להשגיח על קיום התורה בישראל, וכשם שהיה כח בידם לתקן מכת מרדות... כך ניתן להם הכח לחזקם על ידי עונשים. וכך ניתן להם הכח במקרים ידועים לכופף על דברים שאינם אלא חיובים בדיני שמים".²

חכמים תקנו כמה תקנות האוכפות קיום מדת חסידות. פוסק הרמב"ם בהלכות שכנים: "... המוכר קרקע שלו לאחר יש לחבירו שהוא בצד המצר שלו ליתן דמים ללוקח ולסלק אותו וזה הלוקח הרחוק... בן המצר קודם ומסלק את הלוקח, ודבר זה משום שנאמר ועשית הישר והטוב אמרו חכמים הואיל והמכר אחד הוא טוב וישר הוא שיקנה מקום זה בן המצר יותר מן הרחוק".³ פוסק הרמב"ם בהלכות מלוה ולוה: "בית דין ששמו לבעל חוב בין בנכסי לוה בין במשועבדין שביד הלוקח ולאחר זמן השיגה ידו של לוה או של נטרף או של יורשיהו והביאו לבעל חוב את מעותיו מסלקין אותו מאותה קרקע שהשומא חוזרת לבעלים לעולם, משום שנאמר ועשית הישר והטוב".⁴

תקן רבינו גרשום: "... וגם מפני תקנות הקהלות צריך שמעון להחזיר האבידה לראובן אפילו אם נתייאש ראובן דהפקר בית דין הפקר שנאמר וכל אשר לא יבא לשלשת הימים בעצת השרים והסגנים יחרם הוא וכל רכושו".⁵ הרמ"א פוסק בחלק חו"מ סימן קנז: "אדם שיש לו עובד כוכבים מערופיא יש מקומות שדנין שאסור לאחריים לירד לחיותו ולעסוק עם העובד כוכבים ההוא, ויש מקומות שאין דנין",⁶ ומבאר המהר"ם אלשיך את טעמם של האוסרים: "... משום תקנת ישראל בינם לבינם משום 'ועשית הטוב והישר'".⁷

¹ מורה הוראה אינו רשאי לאסור את המותר בנימוק שיש לנהוג במדת חסידות, ראה סעיף שלו.

² שו"ת היכל יצחק אבהע"ז א ג.

³ רמב"ם שכנים יב ה. וראה א"ת ערך בר מצרא. על תיקון העולם שיש בדינא דבר מצרא ראה חשוקי חמד בבא מציעא עמ' תצה – תצו. וראה בבלי בבא מציעא קח א, שאמוראים נחלקו בענין דינא דבר מצרא, ולפי פירוש רש"י שם לרב נחמן אין כלל דינא דבר מצרא. ונראה לומר, שהיה בענין זה מנהג ונחלקו האמוראים בשאלה האם להחשיב את המנהג כמנהג גרוע, הפוגע בזכות הקנין ולכן אין להתחשב בו או שמא הוא מנהג טוב. וראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ רצט, שבסלוניקי נתקבלה החלטה שלא לנהוג דין בר מצרא.

⁴ רמב"ם מלוה ולוה כב טז.

⁵ מרדכי בבלי בבא מציעא ריש אלו מציעאות סימן רנז. וראה שו"ע חו"מ רנט ז בהגה. וראה משא מלך תורת המנהגות ט; משא חיים תורת המנהגות מערכת ג גניבה, סימן טל. וראה פתחי חושן ד ג כא שנוטה להכריע לדינא שחייבים להחזיר. על מידת החסידות שלא להנות מהזולת במקרה כעין זה ראה העמק דבר בראשית יד כג.

⁶ שו"ע חו"מ קנו ה. על מערופיא ראה סעיף רנח הערה 13.

⁷ שו"ת מהר"ם אלשיך סז. המהר"ם אלשיך לא דן במערופיא אך הוא דן בשאלה דומה.

מחוקקים אינם רשאים, אפילו כהוראת שעה, להפוך מדת חסידות לחוק מחייב מתוך כונה להשריש בעם מדת חסידות.⁸

זו מדת התורה. כותב הראי"ה קוק: "ודע שבהלכות הציבור לא החמירה תורה כלל לדחוק את רוח העם לחסידות... וזהו יסוד כמה קולות שיש בדין תורה ביחש לסדרי המלחמות".⁹ הראי"ה קוק כותב על הצעה לאסור עבודות מכל וכל: "הצד המוסרי שצריך להמצא בתור נדבה ואהבת חסד... ומה שצריך להסתפח על פי נדבת הרוח וחופש הרצון הטוב חייב להרשם בתור מדת חסידות... ואין לשער גדול ההפסד, שהיתה התרבות האנושית סובלת, אם אלה המדות הנעלות היו נקבעות בקבע חיובי. כי רק מה שהוא יותר הכרחי לחיים החמריים והמוסריים בהוה, ופוגע אם יחלש להשרשת העתיד, זה נכנס באזהרה וגדול המצווה ועושה... (אבל) אותו החלק הנשאר לפני משורת הדין מוכרח להשאר במדתו, וכל אשר תתרומם האנושיות יצאו מדות החסידות מרשות היחיד לרשות הרבים, ויהיו קנין כל העם, 'וכל בניך לימודי ה'".¹⁰

זו מדת חכמים. כותב המסילת ישרים: "... כי לא גזרו חכמים גזרה אלא אם כן רוב הציבור יכולים לעמוד בה, ואין רוב הציבור יכולים להיות חסידים, אבל די להם שיהיו צדיקים".¹¹

גם כיום אין לאכוף מדת חסידות. מדינא דגמרא אין לחייב אב לתת מזונות לבנו שהוא למעלה מגיל שש, למרות שמן הראוי שיעשה כן. הפוסקים דנים בשאלה האם יש תוקף לתקנת הרבנות הראשית שלפיה אב מחויב לתת מזונות לבניו עד הגיעם לגיל חמש עשרה, והאם יש לה תוקף גם במקרה שלבן יש ממון משלו והוא אינו זקוק כלל לתמיכת האב.¹²

בימות המשיח הציבור יהיה ברמה רוחנית גבוהה ולפיכך עשוי בית הדין הגדול לקבל תקנות ההופכות מדות חסידות לחוקים מחייבים. כותב הרב הרצוג: "מדות המוסר הכי גבוהות הן הן היו כבר קיימות בשתי התורות כפי שנתנו מסיני, אלא ששתי התורות בהתחשב עם המצב הרוחני של המוני בית ישראל, לא קבעו תיכף את הדרגות כולן לחוק, שזה היה יותר מדי בשביל ההמונים, ושתי התורות שבכתב ושבע"פ התכוננו בעיקר לחנך את ההמונים, ונמסר המוסר הגבוה ממש רבינו לנביאים ועל ידם לחכמים שעליהם ועל המהלך האלקי של ההיסטוריה, בשיתוף, הוטל לחנך את האומה עד שתהא כולה לעם סגולה לממלכת כהנים וגוי קדוש".¹³

לדעת הראי"ה קוק, בעתיד יקבלו חכמים תקנות המבטאות יתר התחשבות בצער בעלי חיים.¹⁴

⁸ ראה סעיף עג.

⁹ אגרות הראיה א אגרת פט. וראה סעיפים רצג של.

¹⁰ אגרות הראיה א אגרת פט. על עבודת ראה סעיף רסג.

¹¹ מסילת ישרים פרק יג.

¹² ראה הרב אברהם שפירא, "מזונותיו של בן מרדן", תחומין טז עמ' 71 – 86; הרב שלמה דיכובסקי, "מזונות הבנים - תקנת חכמים מיוחדת בדיני צדקה", תחומין טז עמ' 87 – 101. וראה סעיף קלט. מן הראוי לציין כי התקנה לא נתקבלה על ידי הרבנות הראשית מתוך מגמה להשריש מדת חסידות.

¹³ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 234.

¹⁴ ראה חזון הצמחונות והשלום, אפיקים בנגב כה.